

A Critical Analysis of “James Bellamy’s Theory Concerning the Approach of Error in Certain Qur’anic Propositions,” with Emphasis on Axial Identification and Instance Determination

Majid Maarif¹ , and Masoumeh Shahbazi² , and Zohreh Akhavan Moghadam³

1. Professor at Tehran University: maaref@ut.ac.ir
2. Corresponding Author, Ph.D candidate in Comparative Exegesis, Rafia Al-Mustafa Specialized Seminary: Shahbazi_7@yahoo.com
3. Associate Professor, University of Qur’anic Studies and Sciences, Faculty of Qur’anic Sciences, Tehran: akhavan.mo@quran.ac.ir

---

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
8 September 2025
Received in revised form:
7 November 2025
Accepted:
4 December 2025
Available online:
1 January 2026

Keywords:
Qur’anic Propositions;
Encyclopaedia of the Qur’an;
James A. Bellamy;
Textual Criticism of the Qur’an Entry;
Textual Emendation.

ABSTRACT

Objective: James Bellamy is among the Orientalists who, in his works, explicitly affirms the existence of errors in certain Qur’anic propositions and proposes substitute words in order to rectify these alleged errors. Method: In the entry “Textual Criticism of the Qur’an,” he advances this claim and refers to approximately thirty instances of error in the Qur’an.

Results: With firm conviction regarding the presence of errors in the Qur’an and the necessity of correcting them, he approaches the Qur’an without taking into consideration the views of scholars, intellectuals, and exegetes, and—according to his own assertion—undertakes the correction of some of its alleged errors. The principal axes upon which Bellamy relies in substantiating his claim include: the non-writing and non-codification of the Qur’an during the Prophetic era; the absence of evidence for the recitation of a written Qur’an; the alleged recognition of errors in the ‘Uthmānic codex by first-generation reciters; the Prophet’s lack of awareness—along with that of his audience—of rhetorical defects; the purported lack of textual coherence in the Qur’an and the placement of phrases and words in unsuitable positions. None of these claims possesses a scientific or literary foundation—particularly in light of the rules of the Arabic language—and some are based merely on the author’s personal preference and conjecture.

Conclusion: The cases Bellamy identifies as errors in the Qur’an have not been raised in any exegetical or Qur’anic sciences sources. Likewise, his assertions concerning orthographic errors arising from misspellings, defects in the scribes’ pens, or slips of the pen are entirely unfounded and stand in opposition to historical and Qur’anic evidence, as well as to the doctrine of inimitability (tahaddī) and the eloquence and rhetorical excellence of the Qur’an. Bellamy’s claims, which reflect limited familiarity with the language of the Qur’an, are not accepted even by certain Orientalists, who regard his perspective as extreme.

Cite this article: Maarif, M. and Shahbazi, M. Akhavan Moghadam, M. (2025). A Critical Analysis of “James Bellamy’s Theory Concerning the Approach of Error in Certain Qur’anic Propositions,” with Emphasis on Axial Identification and Instance Determination. *The Quran from Orientalists Point of View*, 20 (39), 341-378.
<https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.16433.1340>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.16433.1340>

Introduction

James Bellamy, an American Orientalist, explicitly argues for the presence of textual errors in the Qur'an. In his entry "Textual Criticism of the Qur'an" in the Leiden Encyclopedia of the Qur'an, he proposes alternative words and phrases to correct what he perceives as mistakes. This study examines the central question: On what foundational axes does Bellamy base his certainty about the existence of errors in the Qur'an, and what are the critical responses to his claims?

Methodology

This research employs a critical-analytical method. It systematically identifies and categorizes the five main premises (axes) underpinning Bellamy's theory as presented in the Leiden Encyclopedia. The study then critiques each axis using primary Islamic sources in Qur'anic sciences (including history of the Qur'an's compilation, orthography, and exegesis), historical evidence, linguistic analysis (Arabic rhetoric and grammar), and responses from both Muslim and Western scholars. The analysis focuses on deconstructing Bellamy's presuppositions and evaluating the validity of his proposed textual corrections.

Findings

The analysis reveals that Bellamy's theory rests on five unsubstantiated axes:

Lack of Writing in the Prophetic Era: He claims insufficient manuscripts and that the Qur'an was primarily oral, with only parts written down.

No Evidence for Recitation from a Written Text: He asserts no proof exists that early Muslims recited the Qur'an from a written copy.

Early Readers Perceived Errors: He argues the first generation of reciters identified scribal errors in the Uthmanic codex.

Ignorance of Linguistic Flaws: He suggests the Prophet and his contemporaries were unaware of linguistic defects in the text.

Textual Incoherence: He posits that the Qur'anic text is disorganized, with misplaced words and phrases.

The critique finds these axes devoid of scientific, literary, or historical basis. Historical evidence confirms the Qur'an was systematically written down during the Prophet's lifetime, with designated scribes. The claim that no written text was recited is contradicted by numerous accounts of the compilation process. No historical report indicates early readers (like Ali ibn Abi Talib, Ubayy ibn Ka'b) found "errors"; their discussions concerned variant qira'at (recitations), not textual corruption. Bellamy's assertion of linguistic ignorance ignores the fact that the Qur'an was revealed at the peak of Arabic eloquence, and its inimitable challenge (tahaddi) remains unmet. The alleged "incoherence" is a subjective judgment refuted by the Qur'an's profound structural and rhetorical coherence recognized by experts.

Conclusions

The belief in Qur'anic errors was absent in early Islam; opponents criticized its content but never its linguistic integrity.

Bellamy's claims are unsupported by evidence, relying on personal conjecture and ignoring Muslim scholarship and oral transmission history.

Bellamy's novelty lies only in proposing replacements, a method rejected by other orientalists like Andrew Rippin as extreme and baseless.

While minor orthographic variations in the Uthmanic codex are acknowledged by some Muslim scholars, these do not affect the Qur'an's authenticity and are entirely different from the substantive "errors" Bellamy claims.

Bellamy fails to cite any Islamic sources, particularly Shia sources, systematically ignoring the exegetical tradition.

Non-Arab orientalists lack the linguistic authority to "correct" the Qur'an, especially based on personal taste.

A fundamental oversight is that Arabic grammatical rules were codified after the Qur'an; the Qur'an itself is the ultimate linguistic criterion.

Despite its flaws, Bellamy's provocative work has paradoxically enriched Qur'anic studies by prompting robust scholarly defense of the text..

تحلیل انتقادی «نظریهٔ جیمز بلمی مبنی بر رهیافت خطا در برخی گزاره‌های قرآنی» با تأکید بر محورشناسی و مصداقیابی

مجید معارف^۱، و معصومه شهبازی^۲، و زهره اخوان مقدم^۳

۱. استاد دانشگاه تهران، رایانامه: maaref@ut.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری رشته تفسیر تطبیقی، مدرسه علمیه تخصصی رفیعه المصطفی، رایانامه:

shahbazi_7@yahoo.com

۳. دانشیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی تهران، رایانامه: akhavan.mo@quran.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: جیمز بلمی یکی از خاورشناسانی است که در آثار خود به وجود خطا در گزاره‌های قرآنی تصریح نموده و برای اصلاح این خطاها، کلمات جایگزین را معرفی کرده است. بلمی در مدخل «نقد متنی قرآن» ضمن بیان این ادعا، به حدود سی مورد خطا در قرآن اشاره نموده و با اعتقاد جازم به وجود خطا در قرآن و لزوم اصلاح این خطاها، بدون در نظر گرفتن اقوال علماء، اندیشمندان و مفسران، به سراغ قرآن رفته و به زعم خود برخی از خطاهای آن را اصلاح نموده است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۷ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۶ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۳ آذر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۱ دی ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

گزاره‌های قرآنی،

دایرةالمعارف قرآن لایدن،

جیمز بلمی،

مدخل نقد متنی قرآن،

تصحیح متنی.

روش پژوهش: این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی بهره برده است **یافته‌ها:** محورهایی که بلمی برای اثبات ادعای خود بدان‌ها تکیه نموده عبارتند از: عدم نگارش و مکتوب شدن قرآن در عصر رسالت، نبود دلیل بر قرائت قرآن مکتوب، پی بردن به اشتباهات مصحف عثمانی توسط قاریان نسل اول، عدم اطلاع پیامبر(ص) و مخاطبان ایشان از عیوب بیان، عدم انسجام متن قرآن و قرار گرفتن عبارات و کلمات در جای نامناسب؛ هیچ‌کدام از ادعاهای او مبنای علمی و ادبی - از نظر قواعد عربی - ندارد و بعضاً بر اساس سلیقه شخصی و گمان نویسنده است. مواردی که بلمی به‌عنوان خطا در قرآن ذکر کرده، در هیچ‌کدام از منابع تفسیری و علوم قرآنی مطرح نشده است

نتیجه‌گیری: در نتیجه بیان خطای نگارشی کلمات به علت اشتباه در املاء کلمات، مشکل داشتن قلم مستنسخان و حرکت اشتباه قلم، همگی بی اساس و با شواهد تاریخی، قرآنی، تحدی و فصاحت و بلاغت قرآن، مخالفت دارد. ادعاهای بلمی که نشانگر کم‌آشنایی او با زبان قرآن است مورد قبول برخی از خاورشناسان نیز نمی‌باشد و دیدگاه او را افراطی می‌دانند.

استناد: معارف، مجید؛ و شهبازی، معصومه؛ و اخوان مقدم، زهره (۱۴۰۴). تحلیل انتقادی «نظریهٔ جیمز بلمی مبنی بر رهیافت خطا در برخی گزاره‌های قرآنی» با تأکید بر محورشناسی و مصداقیابی. *قرآن پژوهی خاورشناسان*، ۲۰ (۳۹)، ۳۴۱-۳۷۸.

<https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.16433.1340>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمية.

مقدمه

اعتقاد به وجود خطا، اشتباه و تناقض در آیات قرآن، ادعایی قدیمی است و تازگی ندارد. در منابع تاریخی و روایی به برخی از این ادعاها اشاره شده است؛ نمونه‌هایی از این ادعاها را می‌توان در کتب اندیشمندان و مفسران سلف یافت؛ که ضمن بیان این ادعاها پاسخ مناسب را نیز ارائه نموده‌اند.^۱ در این زمینه مستشرقان نیز غالباً به وجود خطا در قرآن باور دارند. برخی به صراحت اذعان می‌کنند و عده‌ای به صورت غیر مستقیم و تلویحی به وجود خطا و اشتباه در قرآن اشاره می‌نمایند. نمونه‌ای از این دیدگاه را در مدخل «نقد متنی قرآن» در دایرةالمعارف قرآن لایدن می‌توان یافت. اندیشه وجود خطا در گزاره‌های قرآنی به صراحت در مدخل «نقد متنی قرآن» مطرح شده است. نویسنده مقاله جیمز بلمی در این مقاله نسبتاً طولانی موارد فراوانی از خطاهای قرآنی را که غالباً مربوط به نگارش و رسم الخط است بیان می‌کند. حال این سوال مطرح می‌شود که بلمی بر پایه چه محورهایی وجود خطا در قرآن را قطعی و مسلم می‌داند؟ آیا بلمی برای ادعای خود دلایل و مستندات قابل قبول و متقن ارائه نموده است و چه نقدهایی بر آن وارد است؟

خاورشناسان از دیر باز قرآن را از زوایای گوناگونی مورد مطالعه قرار داده‌اند. این مطالعات صرف‌نظر از اهدافی که داشته، به شیوه‌های متفاوتی مطرح شده و بعضاً با ادعاهای بدون دلیل همراه است. یکی از این موارد، ادعای وجود خطا در گزاره‌های قرآنی است که جیمز بلمی آن را مطرح نموده و در دایرةالمعارف قرآن لایدن قابل مشاهده است. قبل از پرداختن به اصل مقاله ذکر چند نکته ضروری است.

۱. خاورشناسان و متن قرآن موجود

خاورشناسان از زوایای مختلفی به قرآن توجه نموده، قرآن را مانند متنی انسانی و زمینی مورد بررسی قرار داده و نظراتی مطرح نموده‌اند که بعضاً صرف ادعا است. یکی از این موارد که جیمز بلمی مبدع آن بوده، «نقد متنی قرآن» است. منظور از نقد متنی، شیوه‌ای است که خاورشناسان در قرن گذشته با تکیه بر آن در صدد اصلاح متن قرآن برآمدند (امیری دوماری، ۱۴۰۱: ۱۳؛ رینولدز، ۱۴۴۴: ۳۶۷). البته این دیدگاه در مورد قرآن، مسبوق به سابقه است و تازگی ندارد. ادعاهای مطرح شده در دایرةالمعارف قرآن

۱. از جمله در توحید شیخ صدوق، الاحتجاج طبرسی و الاتقان سیوطی.

لایدن، در این زمینه، بر اساس آراء و نظرات خاورشناسان سلف، از جمله رژی بلاشر مطرح شده است. بلاشر نیز در موارد متعددی به نولدکه و آثارش استناد نموده است. البته قدمت این نظرات به اندیشه‌های افرادی مانند گلدزبهر بازمی‌گردد، که مقداری تعدیل شده است (گلدزبهر، ۱۳۹۸: ۲۹). تفاوت دیدگاه بلمی با اسلافش، در ارائه جایگزین برای خطاهای ادعایی است.

۲. جیمز بلمی و دیدگاه او در مورد قرآن

جیمز اندرو بلمی، خاورشناس آمریکایی، متولد سال ۱۹۲۵م، استاد دانشگاه میشیگان است که به واسطه دیدگاه انتقادی‌اش به برخی از مباحث قرآنی، به‌ویژه در حوزه نقد متنی، شناخته می‌شود. او با ارائه دیدگاه‌های نو و چالش‌برانگیز، بحث‌های داغی را در میان قرآن‌پژوهان برانگیخته است. بلمی نظریه خود را در دائره‌المعارف قرآن لایدن، ذیل مدخل نقد متنی قرآن مطرح نموده و به این نکته اشاره می‌کند که مطالعات قرآنی تاکنون از ابزارهای نقد متنی به اندازه کافی بهره نبرده‌اند. او با این استدلال که بسیاری از متون کهن از جمله قرآن، دستخوش تغییرات و تصحیحات شده‌اند، تلاش می‌کند تا با استفاده از روش‌های نقد متنی، به لایه‌های پنهان متن قرآن دست یابد. وی در مقاله خود پس از توضیحاتی در مورد نقد متنی، سی مورد از کلمات قرآن را که از دید او نیاز به تصحیح دارند، شمارش نموده و کلمات جایگزین را معرفی می‌نماید. بلمی در مقاله «نقد متنی قرآن» گزارشی از توجه خاورشناسان سلف به وجود خطا در قرآن ارائه نموده و کار ایشان را مورد نقد قرار می‌دهد. البته این نقد به معنای رد کردن نظرات آن‌ها نیست؛ بلمی معتقد است که افرادی مانند نولدکه، بلاشر و بارت روش درستی نداشته و در برخی موارد با مشکل مواجه شده‌اند. در نتیجه این رسالت را او با ارائه تصحیح و جایگزین کلمات به عهده گرفته است (دایرة‌المعارف قرآن لایدن، ۳۷۴/۵).

کار بلمی در نظر خاورشناسان از چند جهت حائز اهمیت است، از یک سو او با تأکید بر اهمیت نقد متنی در مطالعات قرآنی، دریچه‌ای نو به سوی فهم عمیق‌تر از متن قرآن گشوده و با طرح پرسش‌های جدی در مورد برخی از مفاهیم قرآنی، باعث شده است که خاورشناسان، دید منتقدانه جدی‌تری نسبت به قرآن داشته باشند. و از سوی دیگر دیدگاه او زمینه بحث و گفتگو را در محافل خاورپژوهان گرم‌تر کرده و به تبادل نظرهای گسترده‌تری منجر شده است. البته نباید از خاطر دور داشت که نظرات بلمی مخالفانی نیز دارد و مورد پذیرش همه خاورشناسان نیست. برخی از منتقدان، روش‌های او را بیش از حد جسورانه و نتایج او را غیرقابل قبول می‌دانند. همچنین، برخی دیگر

معتقدند که بلمی با نادیده گرفتن قرائن تاریخی و ادبی، به نتایج نادرستی رسیده است. اندرو روپین از مستشرقانی است که دیدگاه بلمی را افراطی می‌داند (بلمی، ۱۴۰۲: ۲۰۶). جیمز بلمی نظریه خود را بر دو اصل بنا نهاده است. اول قطع و یقین نسبت به وقوع خطا در قرآن ولزوم اصلاح آن؛ دوم نادیده گرفتن نقل شفاهی قرآن در کنار متن مکتوب (همان، ۲۰۵).

پیشینه و نوآوری تحقیق

در زمینه نقد آراء و نظرات خاورشناسان و بلاخص موضوع وجود خطا در گزاره‌های قرآنی، آثار متعددی وجود دارد. از آن‌جا که جیمز بلمی برای اولین بار پیشنهاد تصحیح متن قرآن را مطرح نموده، مقالات متعددی در نقد دیدگاه او منتشر شده است. از جمله: قرآن و سنت تفسیری‌اش، اندرو ریپین، این کتاب مجموعه مقالاتی در مورد تاریخ تفسیر در قرون اولیه است و برخی از مقالات آن مرتبط با اصلاح واژه‌های قرآنی است.^۱ قرآن در بافت تاریخی آن، گابریل سعید رینولدز، این کتاب شامل دوازده مقاله است که بر اساس ارتباط قرآن با متون و ادبیات سریانی مسیحی است.^۲ بررسی مقاله «الرقیم و الرقود»، محمد جواد اسکندرلو و محمد مقداد امیری (دوفصلنامه علمی ترویجی قرآن پژوهی خاورشناسان، ۱۳۹۰: ش ۱۰)؛ این مقاله به بررسی دیدگاه بلمی در مورد واژه «رقیم» در سوره کهف و واژه جایگزین پیشنهادی او پرداخته است. بررسی معنا شناختی واژه «حصب» در قرآن، بابک فرزانه (۱۳۹۰: ش ۴۹)؛ مسجّل؛ پیشنهادی ناصحیح و غیر عالمانه، عبدالهادی فقیهی زاده و حسام امامی دانالو (دوفصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، ۱۳۹۳: ش ۴)؛ تحلیل انتقادی اصلاح واژه «اب» در قرآن توسط جیمز بلمی، نفیسه امیری دوماری و نکونام (دوفصلنامه علمی قرآن پژوهی خاورشناسان، سال هفدهم، ۱۴۰۱: ش ۳۳)؛ نقد و بررسی کلمات پیشنهادی جیمز بلمی در آیات ۵۲ حج و ۳۲ عبس، رباب شاهمرادی وسید مجید نبوی (مجله بین المللی درک چند فرهنگی و چند دینی، ۲۰۱۹: ۶/ش ۳)؛ بررسی یکسان پنداری «شعیب» در قرآن و «اشعیا» در کتاب مقدس، جلالی کندی و کیان مهر (مجله علمی پژوهشی

۱. در این کتاب خاورشناسان نظرات یکدیگر را نقد نموده‌اند.

۲. این کتاب نیز در رد دیدگاه لوکسنبرگ مبنی بر خوانش سریانی - آرامی قرآن نگاشته شده است.

الهیات تطبیقی، ۱۳۹۸: ۱۰/ش ۳۲)؛ نقد و بررسی سندی و دلالتی روایت امیر المومنین مبنی بر وجود اغلاط متنی در قرآن کریم، احمد میرزایی و مجید معارف (مجله علمی پژوهش‌های قرآن و حدیث، سال پنجاه و سوم، ۱۳۹۳: ش ۲)؛ نقد مقاله پاره‌ای از پیشنهادات اصلاحی مصحف اثر جیمز بلمی، محمد رضا حاجی اسماعیلی و علیرضا نجات‌بخش‌آزادانی (مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، ۱۴۰۱: ش ۱، سال بیست و هشتم)؛ تحلیل انتقادی دیدگاه جیمز بلمی در ارتباط با قرائت واژه «أَمَّهُ»، نفیسه امیری دوماری (دوفصلنامه علمی قرآن پژوهی خاورشناسان، ۱۴۰۱: ش ۳۳)؛ تحلیل انتقادی دیدگاه جیمز بلمی در باره آیه ۸۸ سوره زخرف، غلامعلی جزینی و حسن رضایی هفتادار (دوفصلنامه علمی مطالعات قرائت قرآن، سال دهم، ۱۴۰۱: ش ۱۹)؛ بررسی انتقادی اصلاح واژه «اترک» در سوره دخان توسط جیمز بلمی، فاطمه ناصر معدلی و مجید معارف (دوفصلنامه علمی قرآن پژوهی خاورشناسان، سال هجدهم، ۱۴۰۲: ش ۳۵)؛ تحلیل انتقادی دیدگاه جیمز بلمی در مورد واژه جایگزین برای لغت «الْجِبْت» در آیه ۵۱ سوره نساء، زهرا نوروزی و مجید معارف (پژوهشنامه قرآن و حدیث، ۱۴۰۳: ش ۳۴)؛ نقد مناقشات متنی خاورشناسان در باره سه آیه آخر سوره قارعه: از ادعای افزونه بودن تا قرائت جدید، محمد سعید بیلکار و همکاران (پژوهشنامه قرآن و حدیث، ۱۴۰۲: ش ۳۲)؛ نقد و بررسی سندی و دلالتی روایت امیرالمومنین مبنی بر وجود اغلاط متنی در قرآن کریم، احمد میرزایی، مجید معارف، (پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۱۳۹۹: ش ۲). مروری بر پیشینه نقد و تحلیل آراء بلمی نشان می‌دهد که پژوهش‌های انجام شده غالباً به صورت جزئی به بررسی تک تک واژه‌های مورد نظر بلمی و یا نقد واژه اصلاحی پیشنهادی او پرداخته‌اند. در بعضی از این مقالات به برخی از مبانی و دیدگاه‌های بلمی اشاراتی دیده می‌شود؛ اما تا کنون حتی یک مقاله که به طور کامل به محورهای دیدگاه بلمی و مبانی فکری او بپردازد، نوشته نشده است. مهم‌ترین وجه نوآوری مقاله حاضر این است که دیدگاه بلمی را بر پایه محورهای فکری و اصول استدلالی او مورد بررسی قرار داده و به نقد جامع آن‌ها مبادرت ورزیده است؛ چرا که لازمه شناخت آراء هر فرد و نقد و تحلیل آن، شناخت مبانی فکری او می‌باشد. و در نتیجه در بردارنده هر مطلب دیگری به شکل مصداقی نیز خواهد بود.

الف. دیدگاه جیمز بلمی در مورد «نقد متنی قرآن»

مدخل «نقد متنی قرآن» در مجلد پنجم دایرةالمعارف قرآن لایدن آمده است. بلمی در این مدخل ضمن تعریف نقد متنی، به بررسی قرائات وراه یافتن خطا در قرآن پرداخته و پس از بررسی و نقد نظرات برخی از خاورشناسان، سی مورد خطا در قرآن را بیان و اصلاح نموده است! او چندین محور را پایه دیدگاه خود قرار داده که به آن‌ها اشاره خواهد شد. بلمی می‌گوید: «نقد متنی تصحیح خطاها در متون است. شاید موجه‌تر باشد که آن را «فن کشف خطا در متون و فن برطرف کردن آن» بخوانیم. صرف نظر از اینکه چگونه نقد متنی را تعریف کنیم، متاسفانه حقیقت این است که مطالعات قرآنی از آن بهره‌ی زیادی نبرده است. اکثر محققان مسلمان تمایلی به «کشف حقیقت و برطرف خطا» در متن قرآن نداشته‌اند و بیشتر محققان غیر مسلمان نیز از همین عدم تمایل پیروی کرده‌اند و ترجیح داده‌اند وقت خود را وقف جنبه‌هایی از مطالعات قرآنی کنند که مستقیماً با آن متن برخوردی نداشته باشد. . . نسخه‌های خطی کافی برای تهیه یک متن اولیه کاملاً مستند وجود ندارد (نک نسخه‌های خطی قرآن). اما مهم است که نظری درباره اینکه این متن اولیه موجود دقیقاً از چه فراهم آمده است به دست آوریم، زیرا با آنچه در مورد یک متن ادبی متعارف انتظار داریم بسیار متفاوت است. قرآن به‌عنوان اثری با تألیف شفاهی شروع شد و کامل شدن آن بیست سال و اندی طول کشید. بخشهایی از آن، نه همه آن، با املا می‌پیامبر نسخه برداری شد، اما چون الفبای عربی حروف صدا دار نداشت، فقط طرح صامت (رسم) کلمات می‌توانست نوشته شود (نک. خط عربی). . . هیچ شاهی وجود ندارد که کسی در سالهای اولیه قرآن را در ملاعام از روی متنی مکتوب خوانده باشد. سنت شفاهی تا تولید نسخه مکتوب رسمی، که به مصحف (تحریر) عثمانی معروف است غالب بود (نک مصحف‌های قرآن؛ جمع قرآن). اما حتی پس از آن نیز سنت شفاهی در درجه اول اهمیت باقی ماند. . . تقدس مصحف عثمانی برای مسلمانان را این واقعیت مبرهن می‌سازد که برای بیش از ۱۳۰۰ سال با منتهای وفاداری آن را، از جمله خطاهایش را منتقل کرده‌اند. واقعاً نمی‌توان تردید داشت که مصحف عثمانی قرآن را از متلاشی شدن کامل حفظ کرد» (دایرةالمعارف قرآن لایدن، ۳۷۰/۵).

بلمی در این مقاله ادعای خود را بر پنج محور مطرح می‌نماید؛ اعتقاد به وجود خطا در قرآن، عدم نگارش و مکتوب شدن قرآن در عصر رسالت، نبود دلیل بر قرائت قرآن مکتوب، پی بردن به اشتباهات مصحف عثمانی توسط قاریان نسل اول، عدم اطلاع پیامبر ﷺ و مخاطبان ایشان از عیوب بیان، عدم انسجام متن قرآن و قرار گرفتن عبارات و کلمات در جای نامناسب و در نهایت نیز اذعان می‌نماید که مدعی یافتن تمام خطاهای متن قرآن نیست (همان، ۱۳۹۹: ۳۸۷/۵).

محور اول: عدم استنساخ قرآن در عصر رسالت

بلمی معتقد است که نسخه‌های خطی کافی برای تهیه یک متن مستند از قرآن وجود ندارد. تألیف قرآن شفاهی بوده و تنها بخش‌هایی از قرأت به املائی پیامبر نسخه برداری شده است هیچ نیازی به فرایند تحریر (تثبیت متن اولیه) قرآن نیست که به هر حال ناممکن است، زیرا نسخه‌های خطی کافی برای تهیه یک متن اولیه کاملاً مستند وجود ندارد (همان، ۳۷۱).

محور دوم: نبود دلیل بر قرأت قرآن مکتوب

بلمی در این مورد می‌نویسد: «هیچ شاهدهی وجود ندارد که کسی در سال‌های اولیه، قرآن را در ملاءعام از روی متنی مکتوب خوانده باشد» (همان)

محور سوم: پی بردن به اشتباهات مصحف عثمانی توسط قاریان نسل اول

بلمی می‌گوید: «نخستین نسل قاریان و ناقلان مصحف عثمانی خیلی زود پی بردند که آن متن دارای اشتباهاتی است، آن‌ها مدعی بودند که برخی از اشتباهات خطاهای نسخه برداران بوده است. این مشکلات به سه شکل حل شدند: برخی به سادگی متن را اصلاح کردند، برخی دیگر متن را همان‌گونه که بود نگه داشتند و تنها قرأت‌شان را اصلاح کردند؛ گروهی دیگر نیز متن را آن‌گونه که نوشته شده بود قرأت کردند» (همان: ۳۷۲).

محور چهارم: عدم اطلاع پیامبر ﷺ و مخاطبان ایشان از عیوب بیان

بلمی در این مورد می‌نویسد: «گفته‌ای که از نلدکه نقل شد نگرش محققان قرن نوزدهم به متن قرآن رابه وضوح آشکار می‌سازد. اگر مخاطبان محمد ﷺ از عیوب بیان آگاه نبودند، پس او نیز باید از این عیوب آگاه نبوده باشد. در نتیجه هیچ‌کس نپذیرفته است که چنین عیوبی وجود داشتند تا اینکه آن‌ها را محققان متاخر کشف کردند و از برزخ غریب ناآگاهی رهانیده شدند» (همان: ۳۷۳).

محور پنجم: عدم انسجام متن قرآن و قرار گرفتن عبارات و کلمات در جای نامناسب

جیمز بلمی در بیان این مورد می‌نویسد: «بیشتر پیشنهادهای بارت مینی براین فرض است که این متن به‌هم‌ریخته است و بسیاری از آیات، عبارات و کلمات در جای خود نیستند و باید به جاهای اصلی‌شان بازگردانده شوند. بنابراین، وی شروع کننده روشی است که در مقیاسی گسترده‌تر رژی بلاشر به کار برد و ریچارد بل آن را به نهایت رساند» (همان: ۳۷۳).

ب. نقدهای وارده بر اندیشه جیمز بلمی

با توجه به تعریفی که نویسنده در ابتدای مقاله از عنوان ارائه نموده، مشخص می‌گردد که برای او، وجود خطا و اشتباه در قرآن محرز و قطعی است و این مطلب به‌عنوان یک پیش فرض و مبنا در تمام متن قابل مشاهده است. ادعای وجود خطا در قرآن، در میان خاورشناسان مسبوق به سابقه است (نک: معارف، ۱۳۹۴: ۱۹۷ و ۲۱۷). وجه تمایز بلمی با دیگران این است که او کلمات اصلاحی و جایگزین را پیشنهاد نموده و در اکثر موارد بر اساس دیدگاه شخصی، بدون ارائه هیچ دلیل یا مستندی، کلمه پیشنهادی خود را از آنچه در قرآن آمده صحیح‌تر می‌داند. علاوه بر این نگارنده مقاله، ادعاهایی را مطرح می‌کند که مستند به منابع اسلامی نیست بلکه در اکثریت قریب به اتفاق موارد، از منابع و اظهارات اندیشمندان غربی استفاده شده است. بلمی در آراء خود از چند نکته مهم غفلت نموده است. اول آن که اتکاء به قرائت شفاهی و انتقال از طریق حفظ آیات در صدر اسلام امری مسلم بوده و مکتوب نمودن آیات توسط افرادی خاص و برای کمک به حفظ و نگهداری قرآن مورد اهتمام بوده، (بلمی، حاج اسماعیلی و نجات‌بخش، ۱۴۰۱: ش ۷۱، سال بیست و هشتم) که نویسنده به آن توجه ننموده است. نکته دوم آن است که بلمی به وجود نسخه‌های قدیمی قرآن که با اصلاحات پیشنهادی او در تضاد هستند توجه نکرده است. مطلب دیگر آن است که اختلاف نظر مفسران و صحابه در تفسیر واژگان قرآن، به‌معنای وجود خطا در متن نیست بلکه ناشی از تفاوت آراء مفسران، بر اساس تفاوت مبانی مورد پذیرش ایشان است.

نکته مهم دیگری که در نقد آراء بلمی باید مورد توجه قرارگیرد، آن است که بررسی صحیح گذاره‌ها و واژگان قرآنی نیازمند کاوش و جستجو در عرصه‌های تاریخی، تفسیری و زبان شناختی است، تا از این رهگذر برداشت و تفسیری به‌دور از تعصب و غرض‌ورزی به‌دست آید. آراء بلمی بر اصولی استوار است که به نقد آن‌ها می‌پردازیم.

۱. وضعیت کتابت قرآن در عصر رسالت

ذیل این عنوان می‌توان دو عنوان از محورهای مبنایی جیمز بلمی را که بر پایه آن‌ها وجود خطا در قرآن را قطعی دانسته، نقد و بررسی کرد. اول عدم استنساخ قرآن در عصر رسالت، دوم نبود دلیل بر قرائت قرآن مکتوب.

یک. کتابت و استنساخ قرآن در عصر رسالت

همان گونه که در ابتداء بحث اشاره شد، اعتقاد به مکتوب نشدن قرآن در عصر رسالت، سابقه‌ای دیرین، در میان خاورشناسان دارد. گلدزیهر معتقد است که انگیزه واحدی برای ایجاد یک نص واحد از قرآن، هیچ‌گاه در میان مسلمان وجود نداشته است (گلدزیهر، ۱۳۹۸: ۳۰). نگارنده نیز به پیروی از آراء گذشتگان، بدون مراجعه به منابع اسلامی، ادعای عدم کتابت قرآن در زمان حیات حضرت رسول ﷺ را بیان و بدان پایبند گردیده است.

نویسنده گذشته از این که به منابع شیعی مراجعه ننموده، اساساً اهمت‌امی برای مراجعه به منابع اسلامی و مباحث علوم قرآنی نداشته است. بررسی مکتوبات اسلامی در حله اول بیانگر اختلاف آراء اندیشمندان علوم قرآنی در مورد زمان و چگونگی جمع قرآن است. نویسنده به اختلاف اقوال در مورد زمان کتابت و جمع قرآن اشاره نکرده است.^۱ مروری گذرا بر مکتوبات علوم قرآنی فریقین نشان می‌دهد که اولاً نگارش و کتابت قرآن در عصر رسالت مورد توجه و اهتمام ویژه بوده و مستندات نقلی و عقلی فراوانی برای آن موجود است که به آن‌ها اشاره خواهد شد.

دو. شواهد تاریخی و عقلی مکتوب بودن قرآن

خاورشناسانی که ادعای مکتوب نبودن قرآن را مطرح می‌نمایند، به دنبال ایجاد تزلزل در اعتقادات مسلمانان هستند. آن‌ها با مغالطه‌ای آشکار، با استناد به روایات عدم جمع‌آوری قرآن در زمان حیات پیامبر ﷺ، عدم نگارش قرآن را نتیجه می‌گیرند. در حالی که عدم جمع‌آوری یک مطلب و عدم نگارش قرآن موضوعی دیگر است (محمدی، ۱۳۹۰: ۱۶۶).

یکی از پژوهشگران در این زمینه می‌نویسد: «با تکیه بر شواهد تاریخی و در درجه نخست، گواهی خود قرآن، ثابت می‌شود که از همان سال‌های اقامت در مکه و مدت‌ها پیش از هجرت، قرآن نوشته شده و دست به دست می‌شده است... با تحلیلی که در باره «انگیزه‌های حفظ قرآن در مکه» در منابع علوم قرآنی شیعه آمده است، ثابت می‌گردد که حفظ قرآن و کتابت آن به‌عنوان دو وسیله هم‌عرض مد نظر پیامبر بوده و رسول خدا مؤمنان را به هر دو موضوع توصیه می‌فرمود» (معارف، ۱۳۹۴: ۲۲۴؛ ۱۴۰۲: ۱۰۷ تا ۱۱۱).

۱. در این زمینه به کتب علوم قرآنی، مباحث مربوط به جمع قرآن، کُتاب وحی، اختلاف قرائات، توحید مصاحف و قراء سبع مراجعه نمایید.

جالب است که «جان برتن» قرآن پژوه انگلیسی، جمع‌آوری قرآن در عصر رسالت را پذیرفته و معتقد است دو مسأله مصاحف صحابه و نسخ، موجب گردیده نقش پیامبر در جمع‌آوری قرآن نادیده گرفته شود.^۱ و^۲ محققان علوم قرآنی حتی جمع خلیفه اول را نیز به‌عنوان جمع‌آوری مکتوبات قرآنی معرفی می‌نمایند؛ نه اینکه او شروع به نگارش قرآن کرده باشد و به تعبیری قرآن مقروء را مکتوب کرده باشد (مجموعه مقالات همایش بین‌المللی قرآن و مستشرقان، ۱۳۹۱: ۲۴۰/۱ و زرکشی، بی‌تا، ۲۳۵).

ثانیاً جمع عثمان نیز، با تکیه بر نگاه‌های عصر رسالت صورت گرفت. جریان «حزاق المصاحف» گویای این مطلب است که در اکثر کتب علوم قرآنی به آن اشاره شده است. از جمله آیت‌الله معرفت در زمینه توحید مصاحف سه مرحله را بیان می‌کند و می‌نویسد: مرحله اول، جمع‌آوری و امحای مصاحف بود. در این مرحله افرادی به نقاط مختلف جهان اسلام اعزام شدند تا مصاحف و نسخه‌های قرآنی موجود را جمع‌آوری و نابود کنند. عثمان به افرادی که مسئولیت این کار را بر عهده داشتند، دستور داد تا تمامی مصاحف را بسوزانند. برخی منابع تاریخی نیز از جوشاندن مصاحف در آب جوش و سرکه خبر می‌دهند. تنها مصحفی که از این امر مستثنی شد، مصحف ابن مسعود بود که وی از تحویل آن خودداری کرد (معرفت، ۱۳۸۶: ۱۹۲/۱؛ رامیار، ۱۳۷۹: ۴۳۰؛ خویی، ۱۳۸۲: ۳۲۳، صالح، ۱۳۶۳: ۷۸).

آیت‌الله معرفت معتقد است جمع و تدوین قرآن کریم به شکل کنونی آن، شامل نظم آیات، ترتیب سوره‌ها و همچنین شکل دهی، نقطه‌گذاری و تقسیم‌بندی به جزء و صفحه، فرآیندی تدریجی بوده است و به یکباره شکل نگرفته است. این فرآیند از دوره رسالت شروع و تا دوران جمع‌آوری مصاحف در عهد عثمان و سپس تکمیل شکل نگارشی آن به دست خلیل بن احمد نحوی ادامه یافته است. بررسی این موضوع، شبیه به مطالعه یک رویداد تاریخی است که در طول زمان تحولات مختلفی را تجربه کرده است (معرفت، ۱۳۸۶: ۱۳۸/۱).

صیحی صالح برای «جمع قرآن» دو معنا بیان می‌کند: اول، حفظ کردن که در آیه شریفه «إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ» به معنای حفظ آمده است. واژه «جَمَاعَ قرآن» به معنای حُفَاطُ به کار رفته است. معنای دوم جمع قرآن، نگارش کامل آن است، چه آیات و سوره‌ها پراکنده نوشته شوند و چه آیات هر

1. John Burton THE COLLECTION OF THE QURAN ,230-240.

۲. اگر چه برتن جمع قرآن در زمان پیامبر را پذیرفته، اما دیدگاه او از چند جهت مورد نقد قرار گرفته است. توضیح کامل این مطلب در کتاب شناخت قرآن، مجید معارف، ص ۲۴۱ تا ۲۶۶ بیان شده است.

سوره به صورت جداگانه در برگه‌ای نوشته شود و یا اینکه آیات و سوره‌ها به ترتیب در برگه‌هایی جمع‌آوری شوند که همه سوره‌ها را در بر گیرد و هر سوره پس از دیگری قرار گیرد (صالح، ۱۳۶۳: ۶۵). پیامبر ﷺ گروهی را برای کتابت قرآن برگزید^۱ و به ایشان امر نمود که هرچه از وحی نازل می‌گردد، بنویسند تا آنچه در قلب حفظ می‌شود در خارج ظهور پیدا کند (همان، ۶۹). محمود رامیار برای اثبات مکتوب شدن قرآن در عصر رسالت و حیات پیامبر ﷺ، به آیاتی از قرآن و روایات استناد می‌کند (رامیار، ۱۳۷۹: ۲۵۷). از بررسی آراء علماء علوم قرآنی روشن می‌گردد که قدر متیقن آن است که، آیات قرآن در زمان حیات حضرت رسول اکرم ﷺ به نگارش در آمده، هرچند ممکن است بصورت متنی واحد و مصحف نشده باشد. نصوص فراوانی گواه بر این مدعا است و بسیاری از اندیشمندان شیعه این قول را پذیرفته‌اند (معارف، ۱۳۹۴: ۲۳۷).

مسأله مهمی که در بحث جمع قرآن نباید مغفول بماند آن است که، اگر نگاشته‌های قرآنی، در زمان حیات پیامبر ﷺ به صورت مصحف و یک‌جا گردآوری نشد، مشخص نبودن اتمام وحی است (سیوطی، ۱۳۸۰: ۲۰۱/۱). علاوه بر مطالب فوق، جمع قرآن در زمان حیات رسول اکرم ﷺ مستند عقلی نیز دارد. چگونه عقل سلیم می‌پذیرد که با توجه به عظمت و اهمیت قرآن، اهتمام فوق العاده پیامبر خدا به خواندن و حفظ قرآن و اهمیتی که مسلمانان برای قرآن قائل بودند؛ آیات قرآن جمع‌آوری و مکتوب نشده باشد (خوئی، ۱۳۸۲: ۳۱۶).

سه. مستندات قرآنی مکتوب بودن قرآن

در قرآن واژه «کتاب» بیش از ۲۰۰ بار به کار رفته است.^۲ این واژه در سوره‌های قرآن کاربردهای فراوانی دارد؛ در بسیاری از آیات، واژه کتاب به خود قرآن اشاره دارد. مانند «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ» (بقره: ۲) در برخی آیات، کتاب به لوح محفوظ اشاره دارد که در آن همه اعمال انسان‌ها ثبت شده است (قمر: ۵۱). در برخی کاربردهای قرآنی، منظور از کتاب نامه اعمال است (اسراء: ۱۳ و ۱۴). در برخی موارد، «کتاب» به هر نوع نوشته یا سندی اشاره دارد (بقره: ۲۸۲). گاهی

۱. خلفاء چهارگانه، معاویه، زید بن ثابت، اُبی بن کعب، خالد بن ولید و ثابت بن قیس.

۲. المعجم المفهرس للكلمات القرآن الکریم، ص ۸۳۶؛ این عدد در مقاله «نقد و بررسی کاربرد واژه «کتاب» در آیات قرآن از دیدگاه مستشرقان» ۲۴۰ ذکر شده که با در نظر گرفتن مشتقات این کلمه محاسبه شده است.

برای معرفی کتاب‌های آسمانی به کار رفته است (آل عمران: ۱۳۶). در میان کاربردهای گوناگون واژه کتاب در قرآن (راغب اصفهانی، ۱۴۲۷: ۶۹۹ و قرشی، ۱۳۵۴: ۸۱/۶ تا ۹۰)، در برخی از آیات، کتاب دلالت بر مکتوب بودن می‌کند. از جمله: «وَقَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمَلَّى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا»؛ «و گفتند افسانه‌های پیشینیان است که آنها را برای خود نوشته و صبح و شام بر او املا می‌شود» (فرقان: ۵).

«کتاب» در اصطلاح قرآنی، بر خود قرآن اطلاق می‌شود، زیرا وحی الهی است که به صورت نوشته درمی‌آید. بدین جهت به آن قرآن می‌گویند، که خوانده و تلاوت می‌شود؛ و از آن جهت کتاب می‌گویند، که نوشته و ثبت می‌شود (نصیری، ۱۳۸۷). در میان کاربردهای ذکر شده برای واژه کتاب، آنچه در اینجا مورد نظر می‌باشد، نوشتار^۱ یا مکتوب بودن است (اسکندرلو، ۱۳۸۶) طبری^۲ در تفسیر آیه ۵ فرقان به این مطلب اشاره می‌کند و می‌گوید: مشرکان می‌گفتند این قرآن را یهود بر محمد املا کرده‌اند و او نوشته است (طبری، ۱۴۱۲: ۱۳۷/۱۸؛ همچنین نگاه کنید به ابن کثیر، ۸۶/۶: فخر رازی، ۱۴۲۰: ۴۳۳/۲۴؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۶۴/۳). ابن کثیر ذیل آیه ۲ سوره بقره می‌گوید «ذلک» به معنای «هذا» است. یعنی کتابی که مورد مشاهده بوده است (ابن کثیر، ۱۴۱۹: ۷۲/۱؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲۵۹/۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۳/۱).

۲. نبود دلیل بر قرائت قرآن مکتوب

جیمز بلمی ادعا کرده است که هیچ شاهی بر قرائت قرآن از روی متن مکتوب وجود ندارد. مروری بر منابع علوم قرآنی، مباحث جمع قرآن، کتاب وحی، توحید مصاحف و اختلاف قرائات، هریک به گونه‌ای بر وجود قرآن مکتوب دلالت دارد. جلال الدین سیوطی روایاتی در تایید نوشته شدن آیات قرآن در محضر حضرت رسول ﷺ بیان می‌کند (سیوطی، ۱۳۸۰: ۱۶۵/۱ و ۱۸۰). مبحثی را به جمع‌آوری قرآن در سه مرحله اختصاص می‌دهد؛ مرحله اول آن، روایاتی دال بر نگارش قرآن در زمان حیات حضرت رسول ﷺ بیان می‌کند (همان، ۲۰۲/۱).

۱. در ۸۰ آیه قرآن واژه کتاب در معنای نوشتار به کار رفته است. کتاب از دیدگاه قرآن، علی نصیری، معرفت قرآنی جلد دوم، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۷

۲. تفاسیر انتخاب شده بر اساس میزان توجه خاورشناسان به آن تفاسیر است.

محمد باقر حجتی پس از بیان نگارش قرآن در زمان حیات حضرت رسول ﷺ در این زمینه می‌نویسد: «یکی از عواملی که به حفظ و صیانت قرآن از هر گونه تصحیف و تحریف مدد می‌کرد، نگارش آن بوده است» (حجتی، ۱۳۷۸: ۲۰۱) وی به اهتمام آن حضرت برای نگارش وحی اشاره نموده و بیان می‌نماید که عده‌ای برای کتابت وحی انتخاب شدند؛ و حتی بنا بر نظر برخی (حجتی، ۱۳۷۸: ۲۰۱) تنها به نگارش قرآن تأکید می‌شد (همان، ۲۰۱). محمود رامیار می‌گوید: «اصولا گردآوری قرآن را در زمان رسول خدا «تألیف» و در زمان ابوبکر «جمع» نامیده‌اند» (رامیار، ۱۳۷۹: ۲۹۷).

آیت‌الله خوئی ضمن بیان روایات مختلف در مورد جمع قرآن و تعارضی که در آن‌ها وجود دارد؛ روایات را ارزیابی و نقد نموده و در نهایت می‌گوید: با اهتمام فراوانی که مسلمانان نسبت به قرآن داشتند، چگونه می‌توان پذیرفت که این امر مهم تا زمان خلیفه اول به تعویق افتاده باشد؟ (خوئی، ۱۳۸۲: ۳۱۹) ایشان در جای دیگر می‌نویسد: «نسبت دادن جمع‌آوری قرآن به خلفا و دوران بعد از پیامبر امری است موهوم و پنداری است غلط و بی اساس که با قرآن، سنت، اجماع و عقل مخالف می‌باشد... آری، جای تردید و شک نیست که عثمان در دوران خویش قرآن را جمع‌آوری کرده است، ولی نه به آن معنی که سوره‌ها و آیات قرآن را در یک مصحف تدوین کند و از پراکندگی به صورت مجموعه واحد در بیاورد، بلکه بدین معنی که او تمام مسلمانان را در قرائت یک قاری مخصوص جمع و متحد نمود و تمام قرآنهای دیگر را که با آن قرائت مورد نظر موافق نبود، سوزاند و به تمام بلاد و شهرها نوشت که چنین قرآن‌ها را بسوزانند و بدین وسیله مسلمانان را از هرگونه اختلاف قرائت نهی و منع نمود که آن را در اصطلاح «توحید المصاحف» می‌نامند» (همان، ۳۲۳) از جمله مواردی که در تأیید نگارش قرآن از اولین روزهای نزول وحی بدان اشاره شده، جریان اسلام آوردن عمر است که با دیدن صحیفه‌ای در دست خواهرش، آن را درخواست نموده و پس از قرائت آیات سوره طه اسلام آورد (رامیار، ۱۳۷۹: ۲۷۰). همچنین علماء علوم قرآنی به معرفی آنچه آیات قرآن بر آن‌ها نگاشته می‌شد پرداخته و بیان کرده‌اند که به علت کمبود کاغذ از این وسایل متنوع استفاده می‌شده (همان، ۲۷۶). آیات قرآن نیز به برخی از آن‌ها اشاره کرده است.^۲

۱. اهل سنت معتقدند که پیامبر ﷺ از نگارش غیر قرآن نهی فرمودند. این در حالی است که شیعه براین باور است که نگارش حدیث در زمان آن حضرت نیز مرسوم بوده است.

۲. مواردی مانند: دهان، سوره الرحمن آیه ۳۷؛ رَقَّ، سوره طور آیه ۳؛ قرطاس، سوره انعام آیه ۷؛ مواردی که در قرآن ذکر نشده، مانند: اضلاع، اکتاف، اقتاب، رقا، اکتاف، لِحاف، ادیم.

۳. پی بردن به اشتباهات مصحف عثمانی توسط قاریان نسل اول

در بررسی این ادعا، اولین نکته قابل تأمل این است که، بلمی برای ادعای خود هیچ مستندی ارائه نکرده است. اومشخص نکرده منظور از «قاریان نسل اول» چه کسانی هستند. طبقه اول قراء به اجماع اهل فن صحابه بودند که از میان آنها، امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)، عثمان، ابی بن کعب، زید بن ثابت، عبدالله بن مسعود و ابوموسی اشعری، شهرت بیشتری داشتند (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۳۸: ۱۳۸۶: ۱/۱۲۸؛ م صالح، ۱۳۶۳: ۶۸؛ حجتی، ۱۳۷۸: ۲۰۳؛ سیوطی، ۱۳۸۰: ۱/۲۴۵). در هیچ کتاب تاریخی یا علوم قرآنی، گزارشی از اذعان طبقه اول قراء به وجود خطا و اشتباه در قرآن، یافت نمی‌شود. اگر چه برخی از علماء علوم قرآنی، وجود اغلاط املائی در قرآن عثمانی را پذیرفته‌اند؛ اما وجود این موارد اندک، به استحکام و اتقان قرآن لطمه‌ای وارد نمی‌سازد. مضافاً بر اینکه حافظه قوی^۱ حفاظ بی‌شمار قرآن، خود عامل حفظ و حراست از قرائت صحیح قرآن بوده، حتی اگر جملائی به املائی صحیح نوشته نشده باشد. از سوی دیگر، اجماع علماء شیعه بر عدم تحریف و تغییر قرآن است (معرفت، ۱۳۸۳: ۱۲۶).

آیت‌الله معرفت در این مورد روایتی نقل می‌نماید که «پس از آن که علی (علیه السلام) به خلافت رسید، مردم را برآن داشت تا به همان مصحف عثمان ملتزم باشند و تغییری در آن ندهند، گرچه در آن غلط‌های املائی وجود داشته باشد. این از آن نظر بود که از آن پس هیچ کس، به‌عنوان اصلاح قرآن، تغییر و تحریفی در آن به‌وجود نیاورد. «إن القرآن لا یُهاج الیوم و لا یُحوّل» (همان) البته در زمینه استناد به این روایت، میزان وثاقت آن و دلالتی که دارد، پژوهش جامعی انجام شده است.^۲

بلمی ادعا می‌کند که برخی به سادگی متن را اصلاح کردند (دایرة‌المعارف قرآن لایدن، ۳۷۲/۵): گزارش این اصلاحات در کدام منبع است که بلمی به آن دسترسی داشته ولی آن را معرفی ننموده است؟ از نظر تاریخی و زبانی هیچ شاهدهی مبنی بر تغییر یا تصحیف واژگان قرآنی وجود ندارد.^۳ و اگر

۱. در مورد شهرت حافظه قوی عرب نگاه کنید به تاریخ قرآن، (محمود رامیار، ۱۳۷۹: ۲۳۶).

۲. نقد و بررسی سندی و دلالتی روایت امیر المومنین مبنی بر وجود اغلاط متنی در قرآن کریم، احمد میرزایی، مجید معارف، (پژوهش‌های قرآن و حدیث، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹).

۳. تحلیل انتقادی دیدگاه اصلاحی جیمز بلمی در باره واژه‌های «اباً»، «لماً» و «جبت»، محمدتقی فاضلی، نشریه قرآن پژوهی (قرآن و مستشرقان)، شاپا چایی، ۲۰۰۸-۶۰۰۸

در استنساخ قرآن اشتباهی رخ داده است، این مطلب به قداست و وثاقت قرآن لطمه‌ای وارد نمی‌کند. اگر بخواهیم خوشبینانه این ادعا را بررسی نماییم، در بهترین حالت، می‌توان گفت نگارنده مقاله دچار اشتباه، یا خلط مبحث شده است. شاید او اختلاف قرائات را، نشان پی بردن به اشتباه در مصحف عثمانی قلمداد نموده؛ چرا که بیان شد در صورت پذیرش وجود اغلاط املائی در مصحف، این امر از دید صحابه پنهان نمی‌ماند. قداست قرآن و جلوگیری از تحریف قرآن مهم‌ترین عامل نادیده انگاشتن این نگارش‌ها بود.

۴. عدم اطلاع پیامبر ﷺ و مخاطبان ایشان از عیوب بیان

بی‌تردید قرآن از کهن‌ترین و معتبرترین منابع زبان عربی است و مسلمانان هیچ تردیدی در حجیت و اعتبار آن ندارند. چرا که در عصری نازل شد که عرب در اوج شکوفایی ادبی خود بود. همان کسانی که دشمنی سرسختانه با پیامبر ﷺ داشتند، در عین حال به عظمت ادبی قرآن اعتراف می‌کردند و هیچ راهی برای طعن در آن از حیث فصاحت و بلاغت نمی‌یافتند. آیا معقول است که در قرآن خطا و اشتباهی وجود داشته و عرب‌های اصیل از آن غافلت کرده باشند تا قرن‌ها بعد خاورشناسان، به گمان خویش آن را بیابند و اصلاح کنند؟ (معرفت، ۱۴۲۳: ۳۶۹).

بلمی معتقد است که پیامبر ﷺ و معاصران و مصاحبان آن حضرت از عیوب بیان مطلع نبوده‌اند!! این در حالی است که قرآن نه‌تنها برای مسلمانان عصر رسالت و اعراب که برای همه اهل فن و ادب، اعجاب‌انگیز بوده و هست. اندیشمندان اسلامی بیان نموده‌اند که در میان کلام عرب، چیزی یافت نمی‌شود که بتواند با قرآن برابری کند. اگر زیبایی قرآن از پیوند زیبایی کلمات آن با عظمت معانی‌اش، از ظرافت تصویرگری با شکوه محتوایش نشأت می‌گیرد، پس کجا می‌توان نمونه‌ای مشابه این بلندمرتبه‌ترین مقام و این شکوه عظیم را یافت؟

خاورشناسان غالباً از فهم عینی مسلمانان در درک واژگان قرآنی و تاریخ شفاهی قرآن غفلت نموده و آن‌ها را نادیده گرفته‌اند. باید از بلمی و همکاران او پرسید که چگونه در آغاز نزول قرآن همگان قرآن و واژگان آن را به گونه‌ای درست و به مقتضای نیاز می‌فهمیده‌اند و این فهم و ادراک استمرار و تداوم یافته اما ناگهان در اثر توطئه یا اشتباه عالمان و امت اسلامی بنا به ادعای بلمی غیر قابل درک و فهم شده است؟ (نوروزی و معارف، ۱۴۰۳: ۱۷۰) کافی است مقایسه‌ای گذرا بین آیات قرآن کریم و زیباترین قطعات ادبی عرب انجام دهیم تا به این تفاوت عظیم و شگفت‌انگیز پی ببریم.

قرآن کریم با سبکی بی نظیر برای عرب و حتی برای تمام انسان‌ها نازل شد. نه شعر است و نه نثری شبیه نثر عربی که به شعر شباهت دارد. در آن نه تکرار بیهوده سجع وجود دارد و نه سخنان مبهم و کاهنانه. کلامی شیوا، لطیف، عمیق و پربار است. هرگاه کسی تلاش کرده تا با آن برابری کند، رسوایی بزرگی برای او رقم خورده و در نهایت شکست خورده است. این اتفاق در طول تاریخ بارها تکرار شده است و بر روی چهره درخشان قرآن کریم مهر تأییدی زده که بیانگر بی نظیر بودن آن در گذشته و آینده است (معرفت، ۱۴۲۸: ۹۰/۲). در زمینه اعجاز لفظی قرآن کتب فراوانی نگاشته شده است که علاقمندان می‌توانند به آن‌ها مراجعه نمایند.^۱ قرآن کریم به این حقیقت در ضمن آیات تحدی اشاره نموده و می‌فرماید: «وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ»؛ «و اگر در آنچه بر بنده خود نازل کرده ایم شك دارید پس اگر راست می‌گویید سوره ای مانند آن بیاورید و گواهان خود را غیر خدا فرا خوانید.» (بقره: ۲۳) علاوه بر این مطلب که مخالفان قرآن نتوانستند مانند قرآن را بیاورند؛ اگر کوچک‌ترین مخالفت با قواعد عربی را در قرآن مشاهده می‌نمودند، آن را به‌عنوان دلیلی بر علیه قرآن به‌کار می‌گرفتند. توجه به این نکته ضروری است که قواعد زبان عربی، در زمان نزول قرآن وجود نداشته و سال‌ها پس از نزول قرآن تدوین شده است. در این صورت اگر یک قاعده عربی با قرآن مطابقت نداشته باشد، این ایراد به قواعد زبان وارد است نه به قرآن (خوئی، ۱۳۸۲: ۱۲۳).

همچنین توجه به این نکته ضروری است که، جستجو در منابع ادبی و لغوی کهن عربی نشان می‌دهد که کاربرد واژگان قرآنی در زبان عربی فصیح مسبوق به سابقه بوده و برخی از آن‌ها در اشعار جاهلی نیز به‌کار رفته است. این مطلب از سویی بیانگر قدمت گزاره‌های قرآنی است و از سوی دیگر، هرگونه ادعای وجود خطا در کلمات قرآن را رد می‌نماید.^۲

آیت‌الله معرفت در این زمینه می‌نویسد: این‌گونه ادعاها را برخی مستشرقان و پیروان ناآگاه آنان تکرار کرده‌اند، بی‌آنکه توجه داشته باشند اگر در قرآن چنین خطایی وجود داشت، دشمنان نخستین اسلام که عرب‌های فصیح و آگاه بودند، از همان آغاز آن را دستاویز طعن قرار می‌دادند. در حالی که

۱. از جمله تمامی کتب علوم قرآنی ذیل مباحثی مانند: اعجاز بیانی، فصاحت و بلاغت قرآن، تحدی و تحریف‌ناپذیری

۲. تحلیل انتقادی دیدگاه اصلاحی جیمز بلمی در باره واژه‌های «اباً»، «لماً» و «جبت»، محمد تقی فاضلی، نشریه قرآن

پژوهی (قرآن و مستشرقان)، شاپا چاپی، ۲۰۰۸-۶۰۰۸

آنان با وجود دشمنی شدید با پیامبر ﷺ، به فصاحت و بلاغت بی نظیر قرآن اعتراف کرده‌اند؛ پس چگونه ممکن است خطای در قرآن از دید آنان پنهان مانده و قرن‌ها بعد، مستشرقان بیگانه آن را کشف کرده باشند؟ (معرفت، ۱۴۲۳: ۳۶۹).

۵. عدم انسجام متن قرآن و قرار گرفتن عبارات و کلمات در جای نامناسب

بلمی در مدخل «نقد متنی قرآن» به بیان پیشینه یافتن خطاهای قرآنی، توسط خاورشناسان سلف پرداخته و سپس روش آن‌ها را مورد بررسی قرار می‌دهد (دایرةالمعارف قرآن لایدن، ۳۷۳/۵) و بیان می‌کند که محققان قبلی خطا و اشتباه را یافته‌اند اما جایگزین مناسبی برای تصحیح آن‌ها ارائه نکرده‌اند. این ادعا از سوی دیگر خاورپژوهان نیز مطرح شده است.^۱ بی اساس بودن این ادعا با توجه به گزارش‌های تاریخی جمع قرآن، تأثیر پذیری اعراب عصر بعثت از قرآن، اهتمام مسلمان عصر نزول به حفظ، نگارش و گردآوری قرآن آشکار می‌گردد.^۲

ج. دلایلی دیگر در رد ادعای جیمز بلمی

در رد ادعای بلمی مبنی بر وجود خطا در قرآن و تبعات آن از جمله عدم اطلاع از عیوب زبان و عدم انسجام قرآن، علاوه بر مطالبی که ذکر شد می‌توان به موارد دیگری نیز اشاره نمود که شاید از نگاه بلمی مغفول مانده است اما توجه به آن‌ها در خطا بودن چنین نظریه‌ای حائز اهمیت فراوان است.

۱. فصاحت و بلاغت قرآن

پرداختن به بحث فصاحت و بلاغت قرآن بدان جهت اهمیت دارد که برخی از خاورشناسان ادعا می‌کنند متن و نص قرآن انسجام ندارد و برخی کلمات در جای نامناسب قرار گرفته‌اند. اگر متنی

۱. گلدریهر معتقد است که در میان کتاب‌های دینی، هیچ کتابی به اندازه قرآن، دچار پریشانی و عدم ثبات متن و نص نبوده و هیچ تمایلی نیز برای تهیه یک متن و نص یک‌پارچه وجود نداشته است. ایگناس گلدریهر، گرایش‌های تفسیری در میان مسلمانان، ترجمه: سیدناصر طباطبایی، ص ۲۹.

۲. التمهید فی علوم القرآن و شبهات و ردود، محمد هادی معرفت؛ تاریخ قرآن، محمود رامیار؛ تاریخ قرآن کریم، سید محمد باقر حجتی؛ بیان، آیه الله خوبی.

مشوَش و همراه با خطا و اشتباه باشد، قطعا ادبا و زبان‌شناسان اولین کسانی هستند که به این نواقص پی برده و آن‌ها را مورد نقد و بررسی قرار داده و دیگران را مطلع می‌نمایند. زمانی که این سخن در مورد قرآن باشد اهمیت آن مضاعف می‌گردد. زیرا از یک سو اعراب مخاطب پیامبر ﷺ فصاحت و بلاغت را می‌شناختند و با نکات ادبی آشنایی داشتند و از سوی دیگر مخالفان حضرت رسول ﷺ انگیزه کافی برای مقابله با قرآن داشتند؛ اگر موردی از عدم انسجام و ناهماهنگی در قرآن مشاهده می‌نمودند، در اظهار و اعلام آن به همگان درنگ نمی‌کردند. در هیچ کدام از منابع تاریخی چنین گزارشی دیده نشده است.

اعراب از شنیدن آیات قرآن به حدی مسحور گردیدند که آن را سحر نامیدند.^۱ در مواردی دیگر قرآن را افترا و دروغ خواندند؛ «أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ إِنْ افْتَرَيْتُهُ فَلَا تَمْلِكُونَ لِي مِنَ اللَّهِ شَيْئًا هُوَ أَعْلَمُ بِمَا تُفِيضُونَ فِيهِ كَفَىٰ بِهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ» «یا می‌گویند این [کتاب] را برافته است بگو اگر آن را برافته باشم در برابر خدا اختیار چیزی برای من ندارید او آگاه‌تر است به آنچه [با طعنه] در آن فرو می‌روید گواه بودن او میان من و شما بس است و اوست آمرزنده مهربان.» (احقاف: ۸) اما هیچ‌گاه از آشفتگی، اضطراب، خطا و اشتباه در قرآن سخن نگفتند. آیت‌الله سبحانی با اشاره به آیه ۱۰۳ سوره نحل بیان می‌کند: «وَلَقَدْ نَعَلْمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يَعْلَمُهُ بِشَرِّ لِسَانٍ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِي وَهَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ»؛ «و نیک می‌دانیم که آنان می‌گویند جز این نیست که بشری به او می‌آموزد [نه چنین نیست زیرا] زبان کسی که [این] نسبت را به او می‌دهند غیر عربی است و این [قرآن] به زبان عربی روشن است.» «قرآن یک کلام صحیح و یک سخن بلیغ است و از هرگونه غلط و تحریف پیراسته می‌باشد... قرآن یک نثر عربی آشکار است، شیوه آن، مانند سخن گفتن ناآگاهان از زبان عربی نیست که یک مشت کلمات مغلوط و محرف را سر هم می‌کنند و به گمان خود، با زبان عربی سخن می‌گویند، بلکه این کتابی است که با اسلوب زبان عربی موافق و از هر نوع تحریف و غلط، از هر نوع مُغلق‌گویی و پیچیده‌سرائی، دور و پیراسته است» (سبحانی، ۱۴۳۳: ۳۲۳) بحث فصاحت و بلاغت قرآن بسیار گسترده است و وجوه

۱. از جمله در سوره صف آیه ۶، سوره احقاف آیه ۷، سوره مدثر آیه ۲۴ و ۲۵ ﴿فَقَالَ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ يُؤْتَرُ إِنْ هَذَا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ﴾.

فراوانی دارد که از حوصله این بحث خارج است.^۱ در این تنها باید به کلام بزرگان استناد نمود که می‌گویند: آنچه برخی آن را «لحن» یا «خطا» در قرآن پنداشته‌اند، چیزی جز ناآگاهی از مبانی اصیل زبان عربی و غفلت از بلاغت ویژه قرآن نیست. قرآن کریم نه تنها از هرگونه خطا و لحن منزّه است، بلکه خود سرچشمه و معیار فصاحت عربی به‌شمار می‌رود. قواعد نحوی و بیانی پس از نزول قرآن، بر اساس ساختارهای قرآنی تدوین شد و هرگاه میان قاعده نحوی و تعبیر قرآنی اختلافی پدید آید، تعبیر قرآنی میزان و ملاک است (معرفت، ۱۴۲۳: ۲۷۰).

۲. تأثیر پذیری اعراب عصر بعثت از قرآن

می‌توان ادعا نمود که تأثیر قرآن بر اعراب، امری قطعی و انکار ناپذیر است. گواه بر این مدعا، در کتب تاریخ، سیره تفسیر و علوم قرآنی قابل مشاهده است. محمود رامیار در این زمینه می‌نویسد: «از آن همه تأثیر قرآن در جامعه بشری، در تغییر و تحول مردم عرب، اصلاح و بسط، لگام زدن به زبان عرب، استیلا بر افکار عرب و عجم در می‌گذریم و به همان تأثیر در تحوّل افراد و موجب اسلام آوردن افراد شدن کوتاه می‌آییم. فقط تأثیر شنیدن آیات را در افراد مخالف می‌بینیم. در این مورد ما ده‌ها تن را به نام و نشان می‌شناسیم که برای مجادله و انکار و اعتراض نزد رسول خدا رفته‌اند، اما همین که با اون نشستند و سخن او و آیات خدا را شنیدند مسلمان برخاستند» (رامیار، ۱۳۷۹: ۲۱۴) وی سپس به شرح سرگذشت و اسامی کسانی می‌پردازد که با شنیدن آیات قرآن متحول گردیدند. یکی از این افراد «ولید بن مغیره» پدر خالد بن ولید است که خود سخن شناس و از فصحای عرب بوده است؛ وی که به نمایندگی از سوی گروهی از معاندان قصد مقابله با پیامبر ﷺ را داشت پس از شنیدن آیات قرآن متحیر گردید و خطاب به هم‌کیشان خود گفت: «سخن او شیرین و جادویی است که اوج آن با ثمر و سخن عادیش پر اثر است... سخنان محمد سحر و جادو است که دلها را می‌فریبد» (همان، ۲۱۷).

علامه طباطبایی فصاحت و بلاغت قرآن را عامل پذیرش قرآن از سوی اعراب می‌داند؛ اعراب به همین جهت شیفته قرآن شدند. دشمنان سرسخت اسلام، تا سرحد توان تلاش می‌نمودند که قرآن به گوش عامه مردم نرسد و مردم را از گوش فرا دادن به این سخنان سحر گونه بازمی‌داشتند. اما

۱. نگاه کنید به تلخیص التمهید، آیت الله معرفت، ۲/۲۰۰ تا ۴۵۶ بحث اعجاز بیانی

همین بزرگان قریش که مردم را از شنیدن قرآن منع می‌کردند، شبانگاه، مخفیانه به تلاوت آیات قرآن گوش می‌سپردند (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۲۸؛ محمدی، ۱۳۹۰: ۱۶۴). نمونه‌های فراوانی از خضوع ادیبان و سخنوران، در مقابل قرآن، در عصر رسالت تا به امروز ثبت و ضبط شده است. ماجرای تحیر ولید بن مغیره، از ادیبان عصر رسالت در مقابل شنیدن آیات قرآن، اسلام آوردن طفیل بن عمرو دوسی پس از شنیدن قرآن و موارد فراوان دیگر که همگی دلالت بر مُبّری بودن ساحت قدسی قرآن از هر گونه نقصان و خطاست (معارف و...، ۱۴۰۱: ۱۵۷).

۳. تحدی قرآن

مطلب دیگری که در رد ادعای بلمی می‌توان به آن استناد نمود بحث تحدی در قرآن است. خداوند از کسانی که قرآن را دروغ می‌پندارند دعوت می‌کند که آن‌ها نیز چنین دروغی بیاورند، اگر می‌توانند. «أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِّثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَاذْعُوا مَنِ اسْتَعْظَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ»؛ «یا می‌گویند این [قرآن] را به دروغ ساخته است بگو اگر راست می‌گویند ده سوره برساخته شده مانند آن بیاورید و غیر از خدا هر که را می‌توانید فرا خوانید.» (هود: ۱۳) و به دنبال آن خداوند مبارزه طلبی می‌نماید تا مخالفان حتی یک مطلب مانند قرآن بیاورند. «وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُوْرَةٍ مِثْلِهِ وَاذْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ»؛ «و اگر در آنچه بر بنده خود نازل کرده ایم شك دارید پس اگر راست می‌گویند سوره‌ای مانند آن بیاورید و گواهان خود را غیر خدا فرا خوانید.» (بقره: ۲۳) اگر متنی متقن و محکم نباشد، آیا می‌تواند مبارزه طلبی نماید؟

از صدر اسلام تا به امروز انگیزه‌های فراوانی برای مقابله با قرآن وجود داشته و تلاش‌های فراوانی در این زمینه صورت گرفته است. آیت‌الله معرفت می‌گوید: «قرآن این شهامت را نشان داده و با کمال جرأت ناتوانی بشریت را در مقابله با قرآن برای همیشه و برای همه جهانیان در پهنای تاریخ اعلام نموده، که این جرأت و شهامت بزرگ‌ترین دلیل اعجاز قرآن است. علاوه بر آن که خود یکی از بزرگ‌ترین اخبار غیبی قرآن به‌شمار می‌رود» (معرفت، ۱۳۸۳: ۳۱۱) علامه طباطبایی معتقد است، تحدی قرآن منحصر در بُعد بلاغی قرآن نیست بلکه شامل تمامی جهاتی است که قرآن متضمن آن است چه معارف الهی و چه اخبار غیبی و چه براهین ساطع و مواعظ حسنه و چه

دستورات مهم اخلاقی و چه شرایع الهی (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۶۲/۱۰). طبق گفتار محققان علوم قرآنی، نکته مهم در تحدی این است که خداوند به تمام قرآن تحدی نموده، نه تنها یک سوره؛ چرا که اگر این تحدی به سوره بود امکان اشکال وجود داشت که دشمنان بگویند این سوره ویژگی خاصی دارد و امکان آوردن مثل آن نیست. وقتی تحدی عام است امکان این اشکال محتمل نیز دفع می‌گردد (معارف، علوم قرآن و ...، ۱۴۰۱: ۱۱۷ و ۱۴۰۲: ۱۲۰).

در پایان باید گفت: اگر متن و نص قرآن انسجام نداشته چگونه تا این حد اثر گذار بوده است؟ آن‌هم نه تنها برای افراد عادی که برای سخن‌شناسان و اهل ادب. فصاحت و بلاغت قرآن و گزارش‌های تاریخی صدر اسلام نشان می‌دهد که حتی با وجود اختلاف قرائات، کسی نتوانسته است به قرآن ایرادی وارد کند. باید توجه داشت که یکی از انگیزه‌هایی که برای طرح این گونه اشکالات مطرح شده، عدم توان مقابله با قرآن است (خوئی، ۱۳۸۲: ۱۲۲).

این گونه اظهار نظرها در مورد قرآن، از سوی خاورشناسان، با توجه به آنچه که در برخی منابع اسلامی، بلاخص منابع اهل سنت وارد شده، امری طبیعی است. برخی از روایات در این منابع، فراموش شدن برخی از آیات قرآن یا گم شدن برخی آیات را ذکر کرده‌اند (معارف، ۱۳۹۴: ۲۲۲) که این مطلب از سوی مفسران و اندیشمندان فریقین مردود دانسته شده است.^۱ مواردی را که خاورشناسان به‌عنوان خطا در قرآن عنوان کرده‌اند، هیچ مبنا و اساسی ندارد و با مصادیقی که علمای اسلامی به‌عنوان خطا و اختلاف در رسم الخط ذکر کرده‌اند هم‌خوانی و سنجی ندارد (امیری دوماری و سلگی، ۱۴۰۳: ۱۷۳). قرآن خود بنیان‌گذار معیارهای زبان عربی است و هر آنچه در آن آمده، حجت و سند قطعی، در فهم و داوری زبانی به‌شمار می‌رود و ایرادات وارد شده به‌عنوان وجود خطا در گزاره‌های قرآنی، هیچ‌گونه پایه و اساس علمی ندارد. باید توجه داشت که قرآن کریم نه تنها عاری از هرگونه لغزش زبانی است، بلکه خود ملاک و معیار سنجش زبان و بیان عربی به‌شمار می‌رود. متون نحوی و ادبی پس از نزول قرآن نیز، همه در پرتو ساختارهای قرآنی شکل گرفته‌اند و هرگاه میان قاعده‌ای نحوی و تعبیر قرآنی تفاوتی دیده شود، این تعبیر قرآنی است که معیار و حجت شمرده می‌شود.^۲ (معرفت، ۱۴۲۳: ۳۶۹)

۱. در این زمینه مراجعه کنید به کتب علوم قرآنی، مبحث تحریف ناپذیری قرآن

۲. آیت الله معرفت، در شبهات و ردود؛ ایشان به موارد ادعایی لحن در قرآن، طی صفحات ۳۶۹ تا ۴۱۷ به تفصیل پاسخ داده‌اند. ذکر این نکته نیز ضروری است که موارد پاسخ داده شده توسط ایشان، که اشکالات ادبی و نحوی است، از سوی بلمی ذکر نشده است.

د. تصریح اندیشمندان بر ویژگی انحصاری قرآن

اذعان به ویژگی‌های قرآن اختصاص به مسلمانان ندارد؛ بسیاری از اندیشمندان جهان به این مطلب تصریح نموده‌اند. ویل دورانت فیلسوف، شرق‌شناس و مورخ بزرگ آمریکایی معتقد است در قرآن، قانون و اخلاق یکی است. قرآن اصول نظم جمعی و وحدت اجتماعی را در بین مسلمانان استوار کرده است. او در کتاب تاریخ تمدن بیان می‌کند که قرآن علاوه بر ایجاد وحدت و نظم اجتماعی، توسعه و پیشرفتی برای اعراب به ارمغان آورد که از عجایب تاریخ است (محمدی، روزنامه رسالت شماره ۷۱۴۷). توماس کارلایل مورخ و فیلسوف مشهور انگلیسی می‌گوید: بدون در نظر گرفتن عقیده مسلمانان در مورد وحیانی بودن قرآن، این کتاب از لحاظ ترکیب الفاظ و عبارات، بهترین کتابی است که به زبان عربی نوشته شده است. قرآن منشاء مقدس دارد و همه کتاب‌های ادیبان عرب در برابر آن حقیر و کوچک هستند. این کتاب از هرگونه عیب و نقص و عبارت ناپسندی به‌دوراست. یکی از مزایای قرآن که دقت آن باعث دهشت و اعجاب من شده این است که در جمله‌هایی کوچک به بعضی از حقایق بزرگ اشاره نموده است (همان).

یوهان ولفگانگ فون گوته ریاضیدان، شاعر و نویسنده بزرگ آلمانی که تصریح می‌کند تمایلی به خواندن قرآن نداشته است؛ از تأثیر حیرت‌آور قرآن سخن می‌گوید و معتقد است مطالب این کتاب، بسیار محکم و مبانی آن بلند است و بسیار جلب نظر می‌کند. او قرآن را کتابی تأثیر گذار بر جهان می‌داند که متعلق به این دنیا نیست و زمان‌های بسیاری را تاب خواهد آورد (همان).

آرتور جان آربری یکی از مشهورترین مترجمان قرآن کریم به زبان انگلیسی است. وی از جمله دانشمندان و خاورشناسان بنام انگلیسی نیز بوده است. او جایگاه رفیع قرآن را غیر قابل انکار می‌داند و می‌گوید این کتاب چه در محتوا، چه در فرم، با آن ریتم‌های پیچیده، غنی و متفاوت، یک شاهکار ادبی است. یک ترکیب منحصر به فرد؛ یک سمفونی غیر قابل تقلید است که آوایش آدم‌ها را به خلسه می‌برد و اشکشان را سرازیر می‌کند (همان).

ه. آراء جیمز بلمی در بوته نقد خاورشناسان

اگر چه نظرات بلمی مورد توجه برخی از خاورشناسان قرار گرفته است، اما برخی نیز آراء و نظرات او را نپذیرفته و مورد نقد قرار داده‌اند. نظرات بلمی بحث‌برانگیز بوده و توسط بسیاری از دانشمندان رد شده است. البته باید به این نکته توجه نمود که برخی از ایرادات وارد شده به بلمی، تنها بر پایه تفاوت

مبانی است (امیری دوماری، ۱۴۰۳: ۱۱۲). اندرو ریپین^۱ یکی از خاورشناسانی است که خود مقالاتی در نقد متنی قرآن دارد، اما رویکرد بلمی به تصحیح کلمات قرآنی را افراطی می‌داند و معتقد است بلمی هیچ دلیلی برای پیش فرض‌های خود ندارد و تمام مبانی و ملاحظات نقل شفاهی را نادیده می‌گیرد (Rippin, The Quran and its interpretative tradition, 2016).

تئودور نولدکه دانشمند و خاورشناس آلمانی می‌گوید: قرآن با منطق علمی و روش اطمینان بخش و قانع کننده‌ای که دارد، دل‌های مخاطبان خود را به سوی خویش متوجه کرده و آنها را فصل الخطاب قرار می‌دهد و همواره بر دل‌های کسانی که از دور با آن مخالفت می‌ورزند، تسلط یافته و آنها را به خود می‌پیوندد. فضیلت قرآن با داشتن سادگی و بلاغت خاص خود به اوج کمال رسیده است، این کتاب توانست از مردمی وحشی، ملتی متمدن به وجود آورد که تعالیم و تربیت دنیای خویش را برعهده گرفتند (محمدی اهوایی، چهل داستان از عظمت قرآن کریم: ۱۱۱). نکته قابل توجه این است که نولدکه در مقدمه دوم بر کتاب «تاریخ قرآن» به ضرورت بازنگری در آراء گذشته خود تأکید می‌کند و بر همین منوال همکاران او نیز به وحیانی بودن قرآن و جایگاه خاص آن اشاره نموده و آراء برخی از خاورشناسان در زمینه قرآن را ناشی از عدم آگاهی نسبت به زبان عربی، فضای نزول قرآن و روح اسلام می‌داند (تئودور نولدکه، ۲۰۰۰: مقدمه للطبعه الثانيه).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

آنچه از تحلیل مبانی دیدگاه بلمی مبنی بر رهیافت خطا در گزاره‌های قرآنی به دست می‌آید نشان می‌دهد که نظریه بلمی بر مبنای منطقی، علمی و تاریخی استوار نیست. بلمی سعی نموده برای اثبات پیش فرض مورد پذیرش خود به هر وسیله‌ای تمسک جوید. او در این وادی به قدری پیش رفته که در تحقیقات خود، نه تنها به منابع اسلامی و ادبی مراجعه ننموده، بلکه به آراء دیگر خاورشناسان در زمینه قرآن نیز توجه ننموده است. به اذعان خودش، آنچه را درست یافته بیان نموده است، حتی

۱. اندرو ریپین، متولد سال ۱۹۵۰ در لندن، یکی از محققان غربی است که بیشترین تلاش علمی خود را در زمینه تاریخ تفسیر قرآن در سده های نخست انجام داده است. بخشی از روش، فرضیات و دستاوردهای علمی او را باید متأثر از استادش، جان ونزبرو (۱۹۲۸-۲۰۰۲) دانست که سرآمد تجدید نظر طلبان در میان اسلام پژوهان غربی به شمار می‌آید. وی رساله دکتری خود را با عنوان «متون اسباب نزول قرآنی؛ بررسی کاربرد و تحول آن در تفسیر» در رشته مطالعات اسلامی در سال ۱۹۸۱ در دانشگاه مک‌گیل به ثبت رساند (اندرو ریپین، ۱۴۰۰: ۲).

اگر دلیل کافی و متقن برای آن نداشته؛ در مواردی که کلمات اصلاحی پیشنهادیش مخالف با آراء زبان‌شناسان و مستندات تاریخی و فرهنگی بوده، تصریح می‌نماید که به نظر من این رأی صحیح است. بر اهل فن پوشیده نیست که چنین رفتاری بسیار به‌دور از تحقیق منصفانه و بی‌غرض است. از جمله مبانی مورد پذیرش بلمی، عدم نگارش و کتابت قرآن در عصر رسالت است. در حالی که موضوع جمع قرآن در میان خاورشناسان مشهوری مانند: بلاشر، نولدکه، جان برتن و اندرو ریپین - که با اندکی اختلاف در یک عصر می‌زیسته‌اند - با وجود اختلافاتی که در کیفیت، چگونگی، مقدار و زمان جمع قرآن دارند؛ بیانگر این مطلب است که جمع قرآن برای بسیاری از ایشان در زمان حیات پیامبر ﷺ مورد پذیرش است. و نکته مهم آن است که اختلاف دیدگاه این گروه از خاورشناسان، حداقل مستند به دلایلی، است هرچند این دلایل برای برخی از مذاهب اسلامی پذیرفته نیست. عدم استناد بلمی به هرگونه دلیلی برای اثبات نظر خود، مهم‌ترین نقدی است که بر او وارد است. از آن چه بیان شد چند نکته مهم به‌دست می‌آید.

اعتقاد به وجود خطا در قرآن در صدر اسلام مطرح نبوده و اعراب با توجه به انگیزه‌های فراوان برای مقابله با قرآن و آشنایی با کلام فصاحت و بلیغ، هیچ سخنی در این زمینه بیان نکرده‌اند. هیچ‌کدام از ادعاهای بلمی و دیگر خاورشناسان مستند نیست و دلایل ذکر شده از سوی ایشان نیز بدون پشتوانه علمی است. خاورشناسان غالباً از فهم عینی مسلمانان در درک واژگان قرآنی و تاریخ شفاهی قرآن غفلت نموده و آن‌ها را نادیده گرفته‌اند. به تصریح بلمی، اصلاحات جایگزین بر اساس سلیقه شخصی او است.

نظرات جیمز بلمی تنها از جهت انتخاب جایگزین برای کلمات قرآن تازگی دارد و نظرات او را برخی از خاورشناسان نپذیرفته‌اند. این عدم پذیرش بر اساس اختلاف مبانی است.

اگر چه در بحث رسم الخط مصحف عثمانی و اختلاف در آن، میان اندیشمندان اسلامی دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد و برخی از دانشمندان به وجود این خطاهای رسم الخطی اذعان نموده‌اند؛ اما اولاً این خطاها - در صورت پذیرش - مربوط به رسم الخط است و لطمه‌ای به وثاقت قرآن وارد نمی‌کند. ثانیاً موارد مطرح شده به‌عنوان مصادیق خطا در قرآن، از سوی خاورشناسان، با آنچه که محل بحث علماء اسلامی است بسیار متفاوت است و مواردی را که بلمی و همکاران او به‌عنوان خطا در قرآن مطرح نموده‌اند در هیچ‌یک از منابع اسلامی نیامده و حتی در قرائات شاذ نیز به چشم نمی‌خورد.

بلمی اذعان نموده که، نظرات برخی محققان غربی و مفسران مسلمان را نادیده گرفته است. چگونه و با چه ملاکی نظر برخی از مفسران مسلمان مورد توجه قرار نگرفته است؟ چرا در متن هیچ ارجاعی به منابع اسلامی وجود ندارد؟ چرا به منابع شیعی مراجعه نشده است؟

چگونه می‌توان پذیرفت خاورشناسان که قطعا به اندازه اعراب به زبان عربی تسلط ندارند، برای کلمات قرآن جایگزین بیابند! آن‌هم بر اساس سلیقه شخصی و بدون هیچ دلیل و استناد ادبی؛ همین امر موجب می‌گردد که دیدگاه افرادی مانند بلمی، اندروریپین، لوکسنبرگ و دیگران در زمینه وجود خطا در قرآن متفاوت باشد و آراء یک‌دیگر را به نقد بکشند و حتی اصلاحات یک‌دیگر را نپذیرند.

نکته مهمی که از دید اکثریت خاورشناسان و بلااخص بلمی مغفول مانده، عدم توجه به محوریت قرآن برای قواعد زبان عربی است. ایشان از این نکته غفلت نموده‌اند که قواعد زبان عربی پس از نزول قرآن و در راستای حفظ و حراست قرآن تدوین شده است؛ و امروز ما شاهد آن هستیم که قرآن پژوهان غربی، با استناد به همین قواعد به جنگ با قرآن برخاسته‌اند.

اگر چه ادعای وجود خطا در قرآن، بی اساس است؛ از یاد نمی‌بریم که، جیمز بلمی با ارائه دیدگاه‌های نو و چالش برانگیز، به یکی از چهره‌های شاخص در حوزه مطالعات قرآنی تبدیل شده است. کارهای او، اگرچه با انتقاداتی همراه بوده است، اما بی‌شک به غنی‌تر شدن مطالعات قرآنی کمک شایانی کرده است.

فهرست منابع

قرآن کریم.

ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم، تأویل مشکل القرآن، ترجمه: محمدحسن بحری بینا یاج،

مشهد: موسسه چاپ آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۸۴.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، لبنان - بیروت: ناشر دارالکتب العلمیه، منشورات

محمد علی بیضون، ۱۴۱۹ ق.

اسکندرلو، محمد جواد، «نقد و بررسی کاربرد واژه «کتاب» در آیات قرآن از دیدگاه مستشرقان»،

نشریه قرآن پژوهی مستشرقان، شماره ۲، بهار و تابستان ۱۳۸۶.

افتخاری، احمدعلی، نظر دانشمندان غیر مسلمان در مورد قرآن، خبرگزاری قرآنی ایران (ایکنا)، ۲۶

تیر ۱۳۹۷.

امیری دوماری و مریم سلگی، «اعتبارسنجی نقد متن در مطالعات قرآنی مستشرقان»، قم: نشر

المصطفی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ش - ۱۴۴۶ ق.

امیری دوماری و نکونام، «تحلیل انتقادی اصلاح واژه «اب» در قرآن توسط جیمز بلمی»، دوفصلنامه

علمی قرآن پژوهی خاورشناسان، سال هفدهم، شماره ۳۳، ۱۴۰۱ ش.

امیری دوماری، «تحلیل انتقادی دیدگاه جیمز بلمی در ارتباط با قرائت واژه «آمه»، دوفصلنامه علمی

قرآن پژوهی خاورشناسان، سال هفدهم، ش ۳۳، ۱۴۰۱ ش.

امین، نصرت بیگم، تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن، بی جا، بی نا، بی تا.

بنت الشاطی، عائشه عبدالرحمن، التفسیر البیانی للقرآن الکریم، مصر، دارالمعارف، چاپ پنجم،

۱۹۶۸ م.

بیلکار، محمد سعید و همکاران، «نقد مناقشات متنی خاورشناسان در باره سه آیه آخر سوره قارعه: از

ادعای افزونه بودن تا قرائت جدید»، پژوهشنامه قرآن و حدیث، شماره ۳۲، ۱۴۰۲.

جزینی، غلامعلی و حسن رضایی هفتاد، «تحلیل انتقادی دیدگاه جیمز بلمی در باره آیه ۸۸ سوره

زخرف»، دوفصلنامه علمی مطالعات قرائت قرآن، سال دهم، شماره ۱۹، ۱۴۰۱ ش.

جلالی کندری، سهیلا و مهدیه کیان مهر، «بررسی یکسان پنداری «شعیب» در قرآن و «اشعیا» در

کتاب مقدس»، مجله علمی پژوهشی الهیات تطبیقی، دوره ۱۰، ش ۲۲، ۱۳۹۸.

جلالی نائینی، سید محمد رضا، تاریخ جمع قرآن، تهران: انتشارات سخن، چاپ اول، ۱۳۸۴.

جمعی از مؤلفان، مجموعه مقالات همایش بین المللی قرآن و مستشرقان، قم: نشر المصطفی، چاپ اول، ۱۴۳۴ق.

جمعی از نویسندگان، دایرةالمعارف قرآن، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۲.

حاجی اسماعیلی، محمد رضا و علیرضا نجات بخش آزادانی، نقد مقاله «پاره‌ای از پیشنهادات اصلاحی مصحف» اثر جیمز بلمی، مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، شماره ۷۱، دوره ۲۸، تابستان ۱۴۰۱.

حجتی، محمد باقر، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ چهاردهم، ۱۳۷۸.

خوئی، ابوالقاسم، بیان، ترجمه محمد صادق نجمی، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۲.

راغب اصفهانی، محمدحسین، مفردات الفاظ القرآن، قم: منشورات طلیعه النور، الطبعة الثانية، ۱۴۲۷.

رامیار، محمود، تاریخ قرآن، تهران: انتشارات امیر کبیر، چاپ چهارم، ۱۳۷۹.

ریبین، اندرو، قرآن و سنت تفسیری‌اش، ترجمه مرتضی کریمی نیا، قم: نشر ادبیات، چاپ اول، تابستان ۱۴۰۰.

رینولدز، گابریل سعید، قرآن در بافت تاریخی آن، ترجمه: سعید شفیعی، تهران: انتشارات حکمت، چاپ اول، ۱۴۴۴ق.

زرکشی، بدرالدین محمدبن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، صیدا-بیروت: المكتبة الصغیره، الطبعة الثانية، بی‌تا.

فاضلی، محمد تقی، «تحلیل انتقادی دیدگاه اصلاحی جیمز بلمی در باره واژه‌های «لِبَّأً»، «لَمَّا» و «جِبْت»»، نشریه قرآن پژوهی (قرآن و مستشرقان)، شاپا چاپی، ۶۰۰۸-۲۰۰۸.

فرزانه، بابک، «بررسی معنا شناختی واژه «حصب» در قرآن»، صحیفه مبین، شماره ۴۹، ۱۳۹۰.

فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، لبنان - بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم، ۱۴۲۰ق.

فقیهی زاده، عبدالهادی و حسام امامی دانالو، «مسجّل؛ پیشنهادی ناصحیح و غیر عالمانه»، دوفصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، شماره ۴، ۱۳۹۳ ش.

فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، تفسیر الصافی، ایران-تهران: مکتبه الصدر، چاپ دوم، ۱۴۱۵ق.

قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۴.

قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، ایران-قم: ناشر دارالکتاب، ۱۳۶۳.

سبحانی، جعفر، تفسیر صحیح آیات مشکله، تنظیم و نگارش سیدهادی خسرو شاهی، قم: انتشارات توحید، چاپ پنجم، ۱۳۹۱/۱۴۳۳ق.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور فی التفسیر بالماثور، ایران-قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، چاپ اول، ۱۴۰۴ق.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الاتقان فی علوم القرآن، مترجم: سیدمهدی حائری قزوینی، تهران: انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، ۱۳۸۰.

شاهمرادی، رباب و سید مجید نبوی، «نقد و بررسی کلمات پیشنهادی جیمز بلمی در آیات ۵۲ حج و ۳۲ عبس»، مجله بین المللی درک چند فرهنگی و چند دینی، ج ۶، ش ۳، ۲۰۱۹م.

عدنان سالم، محمد - محمد وهبی سلیمان، تهران: انتشارات اسلام، چاپ اول، ۱۳۸۴.

شریعت، محمد جواد، ۱۴ روایت در قرائت قرآن مجید، تهران: انتشارات اساطیر، چاپ اول، ۱۳۸۶.

گلدزیهر، ایگناس، گرایش‌های تفسیری در میان مسلمانان، ترجمه: سیدناصر طباطبایی، تهران: انتشارات ققنوس، چاپ پنجم، ۱۳۹۸.

صالح، صبحی، مباحث فی علوم القرآن، قم: منشورات الرضی، الطبعة الخامسة، ۱۳۶۳.

طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، لبنان-بیروت: ناشر: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، چاپ دوم، ۱۳۹۰ق.

طباطبایی، محمد حسین، قرآن در اسلام، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ نهم، تابستان ۱۳۷۸.

طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ایران-تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ سوم، ۱۳۷۲.

طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری)، لبنان-بیروت: ناشر دارالمعرفة، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.

طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، مصحح: عاملی، احمد حبیب، لبنان-بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.

- محمدی اهواری، مصطفی، چهل داستان از عظمت قرآن کریم، قم: انتشارات زائر، ۱۳۸۸.
- محمدی، محمد حسین، تاریخ قرآن، قم: نشر المصطفی، چاپ دوم، ۱۳۹۰ ش.
- معارف، مجید، شناخت قرآن (دفتر اول)، تهران: انتشارات نبا، چاپ اول، ۱۳۹۴ ش.
- معارف، مجید، علوم قرآنی (وحی، اعجاز، تحریف ناپذیری)، تهران: انتشارات سمت، چاپ پنجم، پاییز ۱۴۰۱.
- معارف، احمد میرزایی، بهزاد حمیدیه، «نقد و بررسی سندی و دلالی روایت امیرالمومنین مبنی بر وجود اغلاط متنی در قرآن کریم»، پژوهش‌های قرآن و حدیث، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹.
- معارف، «درآمدی بر تاریخ قرآن»، تهران: انتشارات نبا، چاپ سوم ۱۴۰۲.
- معدلی، فاطمه ناصر و مجید معارف، «بررسی انتقادی اصلاح واژه «اترک» در سوره دخان توسط جیمز بلمی»، دوفصلنامه علمی قرآن پژوهی خاورشناسان، سال هجدهم، شماره ۳۵، پاییز و زمستان ۱۴۰۲.
- معرفت، محمد هادی، شبهات و ردود حول القرآن الکریم، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، الطبعة الاولى، ۱۴۲۳ ق.
- معرفت، محمد هادی، تلخیص التمهید، قم: مؤسسه نشر اسلامی، چاپ ششم، ۱۳۸۶ ش.
- معرفت، محمد هادی، علوم قرآنی، قم: مؤسسه فرهنگی تمهید، چاپ پنجم، زمستان ۱۳۸۳.
- مک اولیف، جین دمن، دایرةالمعارف قرآن، مترجم: حسین خندق آبادی و همکاران، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۹۹.
- میبدی، احمد بن محمد، کشف الاسرار و عدة الابرار (معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری)، ایران- تهران: امیر کبیر، چاپ پنجم، ۱۳۷۱.
- نصیری، علی، کتاب از دیدگاه قرآن، معرفت قرآنی جلد دوم، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- نوروزی، زهرا و مجید معارف، «تحلیل انتقادی دیدگاه جیمز بلمی در مورد واژه جایگزین برای لغت «الجبیت» در آیه ۵۱ سوره نساء»، پژوهشنامه قرآن و حدیث، شماره ۳۴، بهار و تابستان ۱۴۰۳.
- نولدکه، تیودور، تاریخ القرآن، زوریخ - نیویورک: دار نشر جورج المز، ۲۰۰۰.
- Andrew Rippin, The Quran and its interpretative tradition, Routledge, 2016
- John Burton THE COLLECTION OF THE QURAN, Cambridge University Press, 2010.

References

Holy Qur'an

- A Group of Authors. (1382 SH). *Dā'irat al-Ma'ārif-i Qur'an*. Qom: Būstān-i Kitāb.
- A Group of Authors. (1391 SH). *Collection of papers of the International Conference on the Qur'an and Orientalists*, 1st edition. Qom: Al-Mustafa Publications.
- 'Adnān Sālim – Muḥammad Wahbī Sulaymān. (1384 SH). Tehran: Intishārāt-i Islām.
- Amin, Nusrat Begum. (n.d). *Tafsīr Makhzan al-'Irfān dar 'Ulūm al-Qur'an*.
- Amīrī Dūmārī and Maryam Salgī. (1403 SH). *I'tibār-sanjī-yi Naqd-i Matn dar Muṭāla'āt-i Qur'anī-yi Mustashriqān*, 2nd edition. Qom: Al-Mustafa Publications.
- Amīrī Dūmārī and Nekūnām. (1401 SH), “Taḥlīl-i Intiqqādī-yi Dīdgāh-i James Bellamy dar Irṭibāt bā Qirā'at-i vāzheh-yi 'Ummah',” *Bi-Quarterly Journal of Qur'an-Pazhūhī-yi Khāvarshināsān*, Year 17, No. 33.
- Amīrī Dūmārī and Nekūnām. (1401 SH). “Taḥlīl-i Intiqqādī-yi Iṣlāḥ-i vāzheh-yi 'ab' dar Qur'an tavassuṭ-i James Bellamy,” *Bi-Quarterly Journal of Qur'an-Pazhūhī-yi Khāvarshināsān*, Year 17, No. 33.
- Andrew Rippin. (2016). *The Quran and its Interpretative Tradition*. Routledge
- Bīlkār, Muḥammad Sa'īd et al. (1402 SH). “Naqd-i Munāqashāt-i Matnī-yi Khāvarshināsān darbāreh-yi seh Āyah-yi Ākhir-i Sūrah-yi Qāri'ah: az iddī'ā-yi Afzūnah būdan tā Qirā'at-i jadīd,” *Qur'an va Ḥadīth*, No. 32.
- Bint al-Shāṭi', 'Ā'ishah 'Abd al-Raḥmān. (1968). *al-Tafsīr al-Bayānī li al-Qur'an al-Karīm*, 5th edition. Cairo: Dār al-Ma'ārif.
- Eskandarlou, Mohammad Javad. (1386 SH). “Naqd va barresī-yi Kārbord-i vāzheh-yi 'Kitāb' dar Āyāt-i Qur'an az Dīdgāh-i Mustashriqān,” *Qur'an-Pazhūhī-yi Mustashriqān Journal*, No. 2.

- Fāḍilī, Muḥammad-Taqī. (2008). “Tahlīl-i Intiqqādī-yi Dīdgāh-i Iṣlāhī-yi James Bellamy darbāreh-yi vāzheh-hā-yi ‘Abbā’, ‘Lammā’ va ‘Jibt’,” *Qur’an-Pazhūhī-yi Mustashriqān Journal*.
- Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Muḥammad ibn ‘Umar. (1420 AH). *al-Tafsīr al-Kabīr (Maḥāṭib al-Ghayb)*, 3rd edition. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Faqīhī-Zādeh, ‘Abd al-Hādī and Ḥusām Imamī Dānālū. (1393 SH). “Masjāl; Pīshnahādī Nāṣaḥīḥ va Ghayr-i ‘Ālimāneh,” *Bi-Quarterly Scientific Research Journal Tafsīr va Zabān-i Qur’an*, No. 4.
- Farzāneh, Bābak. (1390 SH). “Barresī-yi Ma’nā-shinākhtī-yi Vāzheh-yi ‘Ḥaṣab’ dar Qur’an,” *Ṣaḥīfeh-yi Mubīn*, No. 49.
- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad ibn Shāh Murtaḍā. (1415 AH). *Tafsīr al-Ṣāfi*, 2nd edition. Tehran: Maktabah al-Ṣadr.
- Goldziher, Ignaz. (1398 SH) *Girāyish-hā-yi Tafsīrī dar Miyān-i Musalmānān*, 5th edition. Translator: Sayyid Nāṣir Ṭabāṭabā’ī. Tehran: Qoqnūs Publications.
- Ḥājī Ismā’īlī, Muḥammad-Reza and ‘Ali-Reza Najāt-Bakhsh Āzādānī. (1401 SH). “Naqd-i Maqāleh-yi ‘Pāreh-ī az Pīshnahādāt-i iṣlāhī-yi Muṣḥaf’ athar-i James Bellamy,” *Muṭāla‘āt-i Tārīkhī-yi Qur’an va Ḥadīth*, No. 71, Series 28.
- Ḥujjatī, Muḥammad-Bāqir. (1378 SH). *Pazhūhishī dar Tārīkh-i Qur’an-i Karīm*, 14th edition. Tehran: Islamic Culture Publishing Office.
- Ibn Kathīr, Ismā’īl ibn ‘Umar. (1419 AH). *Tafsīr al-Qur’an al-‘Aẓīm*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad ‘Alī Bayḍūn.
- Ibn Qutaybah al-Dīnawarī, ‘Abdullāh ibn Muslim. (1384 SH). *Ta’wīl Mushkil al-Qur’an*, 1st edition. Translator: Muḥammad Ḥasan Baḥrī Bīnā Bāj. Mashhad: Astan Quds Razavi Printing Institute.

- Iftikhārī, Aḥmad-‘Ali. (1397 SH). “Nazar-i Dānishmandān-i Ghayr-i Musalmān dar Mawrd-i Qur’an,” *Khabarguzārī-yi Qur’anī-yi Iran (IQNA)*, 26 Tīr 1397.
- Jalālī Kandārī, Suhaylā and Mahdīyeh Kiyānmehr. (1398 SH). “Barresī-yi Yaksān-pindārī-yi ‘Shu‘ayb’ dar Qur’an va ‘Isha‘yā’ dar Kitāb-i Muqaddas,” *Pazhūhishī-yi Ilāhiyyāt-i Taṭbīqī Journal*, Series 10, No. 22.
- Jalālī Nā‘inī, Sayyid Muhammad-Reza. (1384 SH). *Tārīkh-i Jam‘i Qur’an*, 1st edition. Tehran: Sukhan Publications.
- Jazīnī, Ghulām-‘Ali and Rezaee Haftador, Hasan. (1401 SH). “Taḥlīl-i Intiqqādī-yi Dīdgāh-i James Bellamy darbāreh-yi Āyah 88 Sūrah-yi Zukhruf,” *Bi-Quarterly Journal of Muṭāla‘āt-i Qirā‘at-i Qur’an*, Year 10, No. 19.
- John Burton. (2010). *The Collection of The Quran*. Cambridge University Press
- Khū‘ī, Abū al-Qāsim. (1382 SH). *al-Bayān*, 1st edition. Translator: Muḥammad Ṣādiq Najmī. Tehran: Publications of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Ma‘ārif, Majīd. (1394 SH). *Shinākht-i Qur’an (Daftar-i Avval)*, 1st edition. Tehran: Naba Publications.
- Ma‘ārif, Majīd. (1401 SH). *Ulūm-i Qur’anī (Waḥy, I‘jāz, Tahریف-nāpazīrī)*, 5th edition. Tehran: SAMT Publications.
- Ma‘ārif, Majīd. (1402 SH). *DarĀmadī bar Tārīkh-i Qur’an*, 3rd edition. Tehran: Naba Publications.
- Ma‘ārif, Majīd; Aḥmad Mīrzā ‘ī; Bihzād Ḥamīdīyeh. (1399 SH). “Naqd va Barresī-yi Sanadī va Dilālī-yi Rivāyat-i Amīr al-Mu‘minīn mabnī bar Vujūd-i Aghlāt-i matnī dar Qur’an-i Karīm,” *Pazhūhish-hā-yi Qur’an va Ḥadīth*, No. 2.
- Ma‘dalī, Fatimeh Nāshir and Majīd Ma‘ārif. (1402 SH). “Barresī-yi Intiqqādī-yi Iṣlāḥ-i vāzheh-yi ‘atruk’ dar Sūrah-yi Dukhān tavassuṭ-i James Bellamy,” *Bi-Quarterly Journal of Qur’an-Pazhūhī-yi Khāvarshināsān*, Year 18, No. 35.

- Ma'rifat, Muḥammad-Hādī. (1383 SH). *'Ulūm-i Qur'anī*, 5th edition. Qom: Mu'assasah-yi Farhangī-yi Tamhīd.
- Ma'rifat, Muḥammad-Hādī. (1386 SH). *Talkhīṣ al-Tamhīd*, 6th edition. Qom: Mu'assasah-yi Nashr-i Islāmī.
- Ma'rifat, Muḥammad-Hādī. (2002). *Shubuhāt va Rudūd Hawl al-Qur'an al-Karīm*, 1st edition. Qom: Mu'assasah-yi Farhangī Intishārātī-yi al-Tamhīd.
- Maybudī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1371 SH). *Kashf al-Asrār wa 'Uddah al-Abrār (Tafsīr-i Khājah 'Abdullāh Anṣārī)*, 5th edition. Tehran: Amīr Kabīr Publications.
- McAuliffe, Jane Dammen. (1399 SH). *Dā'irat al-Ma'ārif-i Qur'an*. Translator: Ḥusayn Khandaq-Ābādī et al. Tehran: Ḥikmat Publications.
- Muḥammadī Ahvāzī, Mustafa. (1388 SH). *Chehel Dāstān az 'Azamat-i Qur'an-i Karīm*. Qom: Zā'ir Publications.
- Muḥammadī, Muḥammad-Ḥusayn. (1390 SH). *Tārīkh-i Qur'an*, 2nd edition. Qom: al-Mustafa Publications.
- Naṣīrī, 'Alī. (1387 SH). *Kitāb az Dīdgāh-i Qur'an, Ma'rifat-i Qur'anī*, 1st edition. Tehran Publications Organization of the Research Institute of Islamic Culture and Thought.
- Nöldeke, Theodor. (2000). *Tārīkh al-Qur'an*. Zurich–New York: Dār Nashr-i Georg Olms.
- Nowruzi, Zahra and Majīd Ma'ārif. (1403 SH). “Taḥlīl-i Intiqādī-yi Dīdgāh-i James Bellamy dar Mawrd-i vāzheh-yi Jāygozīn bara-yi Lughat-i 'al-Jibt' dar Āyah 51 Sūrah-yi Nisā',” *Qur'an va Ḥadīth Journal*, No. 34.
- Qummī, 'Alī ibn Ibrāhīm. (1363 SH). *Tafsīr al-Qummī*. Qom: Dār al-Kitāb.
- Qurashī, Sayyid 'Alī-Akbar. (1354 SH). *Qāmūs-i Qur'an*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.
- Rāghib al-Iṣfahānī, Muḥammad Ḥusayn. (1427 AH). *Mufradāt alfāz al-Qur'an*, 2nd edition. Qom: Ṭalī'ah al-Nūr Publications.

- Rāmyār, Maḥmūd. (1379 SH). *Tārīkh-i Qur'an*, 4th edition. Tehran: Amīr Kabīr Publications.
- Reynolds, Gabriel Said. (1402 SH), *Qur'an dar Bāft-i Tārīkhī-yi ān*, 1st edition. Translator: Sa'īd Shafī'ī, Tehran: Ḥikmat Publications.
- Rippin, Andrew. (1400 SH). *Qur'an va Sunnat-i Tafsīrī-ash*, 1st edition. Translator: Murteza Karimi-Niya. Qom: Nashr-i Adabiyāt.
- Şāliḥ, Şubḥī. (1363 SH). *Mabāḥith fī 'Ulūm al-Qur'an*, 5th edition. Qom: Manshūrāt al-Raḍī.
- Shāh-Murādī, Rabbāb va Sayyid Majīd Nabavī. (2019). "Naqd va Barresī-yi Kalimāt-i Pīshnahādī-yi James Bellamy dar Āyāt 52 Ḥajj va 32 'Abasa," *International Magazine Dark-i Chand-Farhangī va Chand-Dīnī*, Vol. 6, No. 3.
- Sharī'at, Muhammad-Javad. (1386 SH), *14 Rivāyat dar Qirā'at-i Qur'an-i Majīd*, 1st edition. Tehran: Asāṭīr Publications.
- Subḥānī, Ja'far. (1391 SH). *Tafsīr-i Şaḥīḥ-i Āyāt-i Mushkilah*, 5th edition. Annotator: Sayyid Hādī Khusrawshāhī. Qom: Intishārāt-i Tawḥīd.
- Suyūṭī, 'Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr. (1380 SH). *al-Itqān fī 'Ulūm al-Qur'an*, 7th edition. Translator: Sayyid Mahdī Ḥā'irī Qazvīnī. Tehran: Amīr Kabīr Publications.
- Suyūṭī, 'Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr. (1404 AH). *al-Durr al-Manthūr fī al-Tafsīr bi al-Ma'thūr*, 1st edition. Qom: Grand Ayatollah Marashi Najafī Public Library.
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1412 AH). *Jāmi' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'an (Tafsīr al-Ṭabarī)*, 1st edition. Beirut: Dār al-Ma'rifah.
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad-Ḥusayn. (1378 SH). *Qur'an dar Islām*, 9th edition. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad-Ḥusayn. (1390 AH). *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'an*, 2nd edition. Beirut: Mu'assasah al-'Alamī li al-Maṭbū'āt.
- Ṭabrisī, Faḍl ibn Ḥasan. (1372 SH). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'an*, 7th edition. Tehran: Nāşir Khusrow Publications.

Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1413 AH). *al-Tibyān fī Tafsīr al-Qurʿan*, 1st edition. Annotator: Aḥmad Ḥabīb ʿĀmilī. Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī.

Zarkashī, Badr al-Dīn Muḥammad ibn ʿAbd Allāh. (n.d). *al-Burhān fī ʿUlūm al-Qurʿan*, 2nd edition. Beirut: al-Maktabah al-Ṣaghīrah